

POJMY, OBJEKTY, VZTAHY A SYSTÉMY. POZNÁMKY O MÍSTĚ HISTORICKÉ DEMOGRAFIE VE VÝVOJI DĚJEPISECTVÍ*

Jan Horský

Fakulta humanitních studií UK Praha

Concepts, Objects, Relations and Systems. Notes on Local Historical Demographics in the Development of History

Abstract: In the 1960's and 1970's, historical demography freed itself from the grip of its traditional explanation of demographic phenomena based on economic factors (J. Meuvret, P. Goubert), especially thanks to J. Dupâquier and, in Czechoslovakia, L. Kárníková. Constituted by its own heuristics and methodology (L. Henry), it began to be interested in family structures (P. Laslett, M. Mitterauer). In Czech historiography, demography in the 1960's-80's symbolised a productive means of cushioning tendencies of the dogmatic use of Marxism (L. Kárníková, P. Horská, E. Maur and others). Its role in our environment wasn't much different from that of its standings in Western European historiography, where it also could serve as a counterweight to strictly economic explanations. The fact that demography established itself as an independent science with its own terminology and methodology allows it to now – after the “cultural revolution” – assuage the excessive emphasis placed on the “emic” approach; also, as one of the most exact historical disciplines, it serves as a source of adequate arguments against radical versions of narrative and linguistic criticism of historiography. The explicative success of some historic-demographic models should not lead to the nominalisation of historical demography, however. If it is successful in this effort, it can then greatly contribute to the ability of understanding sociocultural reality also as a plurality of relatively autonomous systems, found in anthropology, history, sociology and to the demography of contemporary populations.

* Studie vznikla v rámci grantu GA ČR *Dějiny a současnost české sociologie* (č. P404/10/0032).

Keywords: *Sociology – history of; Czech demography; historical demography; historiography*

V souvislosti s grantovým projektem zaměřeným na dějiny české sociologie jsem byl požádán, abych věnoval pozornost významu historické demografie, zejména pak v šedesátých letech minulého století. V průběhu práce se však ukázalo, že kromě kapitoly v příslušné publikaci si tato otázka zasluhuje ještě podrobnější pojednání, které se zaměří prvořadě na roli historické demografie ve vývoji dějepisectví a na to, jakým způsobem umožňuje povaha historické demografie argumentovat v rámci teorie a metodologie historických věd v debatách s narativistickou kritikou dějepisectví. Půjde tedy jednak o některé aspekty dějin této disciplíny od šedesátých do osmdesátých let (nikoli však o její soustavné dějiny), jednak o promyšlení metodologických důsledků její existence (a to až po současné debaty). Historická demografie se určitým způsobem oddělila od dějepisectví hospodářských a sociálních dějin a zároveň s ním prošla vývojem od doby makroanalytických studií až k postupnému zvyšování zájmu o mikrostruktury. Historická demografie pracuje zároveň s poměrně přesně definovatelnými pojmy, zavádí „objekty“ či „problémy“ bádání, které nejsou pramenně artikulovány, a tíhne ke konstrukci modelů („starý demografický režim“, „systém“). Tím vším je v rámci dějepisectví jeho scientifikačním prvkem. Měla tudíž způsobilost vytvářet prostor, v němž bylo možné se bránit případným dogmatickým nárokům mocensky prosazovaného (a již tím pokřivovaného) marxismu. Těmto otázkám budu proto věnovat pozornost.

Historickou demografií zde ryze pracovně chápu jako relativně jednotnou disciplínu. Zajisté by bylo možné a vhodné zabývat se různými směry a školami v jejím rámci. To však ponechávám na jiné studie. V textu tohoto článku nejednou doplňuji to, co jsem řekl na jiných místech (Horský 2009, 2011a, b). Čtenáře proto prosím o shovívavost a trpělivost.

Po tzv. „kulturním obratu“ (viz níže) a se vznikem historické antropologie se začala ve významném proudu dějepisectví s odkazem na Clifforda Geertze akcentovat badatelská schopnost vnímat jednotlivé jevy z pohledu aktérů (*native's point of view*), tedy způsobilost vykládat „zkušenost druhých lidí v kontextu jejich vlastních idejí“ (Habermas – Minkmar 1992: 14). Historická demografie je však v mnoha momentech pravým opakem tohoto „emického přístupu“, tj. je – geertzovsky řečeno – „přístupem etickým“, neboť zavádí vlastní pojmosloví a z dnešního badatelského hlediska strukturuje pole bádání. Z tohoto důvodu

je dnes pro nejednoho historického, sociálního či kulturního antropologa předmětem kritiky. Domnívám se však oproti této kritice, že historická demografie spíše vytváří produktivní napětí mezi „emickým“ a „etickým“, a v tomto smyslu se jí zde chci také zabývat.

V šedesátých letech minulého století se, alespoň jak soudí Roger Chartier (1987: 116-123), definitivně rozplynula tradice klasického historismu, opírající se o již jen implicitní a (třeba v marxistické podobě) přeznačený vliv Hegela. Někteří autoři začali hledat nové metodologické zakotvení dějepisectví. Škála možností byla vytyčena na jedné straně akcentací jeho literární povahy (v sedmdesátých letech tento směr představoval prvotně Paul Veyne), na straně druhé to byla tzv. *histoire sérielle* spojená výrazně s uplatňováním kvantitativních metod (jedním z jejích teoretiků byl François Furet). Historická demografie pak byla představována jako ukázkový příklad této „historie řad“. Rovněž k těmto otázkám, plynoucím z – pracovní řečeno – napětí mezi Veynem a Furetem, se v následujícím textu vyslovím.

Badatelé různých oborů mnohdy tíhnou k tomu, že určité výkladové schéma či model, který se ukáže být explikačně produktivní, *esencionalizují*, jeho souvztažnosti začnou považovat za ontické kvality. Historická demografie na jedné straně přišla s modelem tzv. „systému“ („populace“, „demografického režimu“), který konkuruje modelům/systémům, jako jsou „hospodářství“, „kultura“ atd., což mohlo přispět k jejich určité desubstancionalizaci. Na druhé straně však sama byla vystavena nebezpečí, aby neesencionalizovala své výkladově úspěšné modely. Rovněž k této otázce se v tomto pojednání vrátím.

Některé rysy dějepisectví hospodářských a sociálních dějin od padesátých do osmdesátých let 20. století a historická demografie

Předně nutno upozornit, že se zde budu zabývat převážně dobou ještě před tzv. „kulturním obratem“ v sociálních dějinách, tedy obdobím, v němž v dějepisectví převládal úzce ekonomistický pohled na „společnost“, „sociální systémy“ apod. Teprve v osmdesátých letech se začalo opouštět schéma „trojpodlažní stavby“ (ekonomika, společnost, kultura) s tím, že „všechny vztahy lidí mezi sebou navzájem jsou kulturní povahy – i ty, které označujeme jako ‚hospodářské‘ nebo ‚sociální‘“ (Chartier 1992: 71; Štaif 2006: 44-46). Svým způsobem to však byl určitý návrat k pojetí „sociálního“ z prvních desetiletí 20. století v podobě koncepcí Maxe Webera (Weber 1904: 37, 50) či Marca Blocha (Bloch 2004: 24-91).

Blochovo pojetí je později z perspektivy nastupujícího „kulturního obratu“ přímo pochvalně označováno jako „antropologická“ koncepce „sociálních dějin“ (Chartier – Roche 1978: 515-517). Jak z Weberovy či Blochovy, tak z Chartierovy perspektivy by se přitom hlavní proud sociálních dějin 50.–70. let oprávněně jevil jako nemající přílišný smysl pro kulturní rozměr sociálních jevů. Z Weberova důsledně nominalistického, a zčásti patrně i z Chartierova, pohledu pak jako esencionalistický, z Chartierova pohledu konečně jako příliš makroanalytický bez dostačujícího smyslu pro individuální interakce jednajících aktérů.

Historikové, kteří se věnovali sociálním dějinám, většinou v padesátých a šedesátých letech chápali sociální jevy, jak si roku 1970 stěžuje Georges Duby, v podstatě jako prodloužení jevů ekonomických. Nadto se tehdy zároveň namnoze používalo do určité míry „zúžené“ pojetí „hospodářství“, vázané na samotný (fyzický) proces výroby.¹ Nebyla to zdaleka jen záležitost středo- a východoevropského marxismu.² Ernst Labrousse měl v padesátých letech kupříkladu za to, že jakékoli společnosti (tradiční i moderní) se dělí na „třídy“ (*classe*) a ty jsou určeny svým místem ve výrobních vztazích (*les rapports de production*).

¹ Vynikne to ve srovnání se staršími koncepcemi „hospodářství“ a společnosti. Kupříkladu Bedřich Mendl hospodářstvím s odkazem na Webera rozumí „jakoukoli činnost, kterou lidé konají s úmyslem, aby si opatřili nebo zajistili žádoucí pro sebe statky nebo služby a jiné výkony. Statky i výkony jest chápati v nejšířším, nejobecnějším smyslu. Cokoli si člověk žádá, jakýkoli předmět, jest pro toho, kdo si ho žádá, statkem a může být cílem hospodářské činnosti“ (Mendl 1936: 589). V „nejúžším smyslu“ charakterizuje pak Mendl „sociální poměry“ jako „složení společnosti, postavení a vzájemný poměr jejích složek“. Přitom za základní složky považuje „třídy a stavy“. Třída znamená „souhrn osob, které jsou sobě blízké podobnými vyhlídkami co do hospodářských statků, co do vnějšího postavení i co do vnitřního životního osudu“. Oproti tomu „stav jest souhrn lidí, kteří – pro své povolání nebo pro svůj původ neb i pro propůjčenou jim moc – požadují zvláštní společenskou vážnost i zvláštní společenské výsady“. „Rozvržení společnosti na třídy a stavy souvisí s hospodářskými poměry. Naproti tomu rodové a kulturní společenství vede k jiným sociálním útvarům, které zveme rody, rodiny, kmeny, národy“ (Mendl 1936, 590).

² Rozdílům vůči západoevropské podobě historických a sociálních věd je spíše nápadně silná důvěra v možnost nalezení „zákonů“. Je však mnohdy těžké rozhodnout, nakolik jde jen o ritualizovanou diskursivní praxi, jejíž se slovo „zákon“ stalo neodstranitelnou součástí, nebo nakolik se pod tímto slovem vskutku skrýval promyšlený pojem. Tak či onak o „zákonech“ se mluví tam, kde by se v té době v západoevropských textech mluvilo spíše o „systémech“, „modelech“, „vzorcích“ atd. Příkladem mohou být některá slovníková hesla. Sociologie je v polovině šedesátých let již se samozřejmostí legitimní marxistická disciplína, založená Comtem a Marxem, je vymezena jako „věda o zákonech vývoje a struktury společnosti (Sedláček 1966: 410). V jiném hesle, které je zde pro nás zajímavé, se říká, že „Marx v Kapitálu ukázal, že každá společensko-ekonomická formace má svůj vlastní konkrétní populační zákon“. „Abstraktní populační zákon existuje jen v přírodě, pokud do ní člověk nezasahuje svou přetvářející činností“. Obyvatelstvo je kategorií zahrnující všechny třídy a další sociální skupiny. A vzhledem k tomu, co je řečeno níže, zasluhuje upozornění mínění, že na vývoj populace působí „složitá dialektika sociálního, ekonomického, morálního a biologického“ (Urbánek 1966: 316).

Georges Duby proti tomu namítá (v roce 1970), že mínění, respektive pocit (*sentiment*), který mají jednotlivci a skupiny o svých vzájemných postaveních, a chování (*conduit*) diktované těmito míněními nejsou bezprostředně určena realitou jejich hospodářských postavení, nýbrž obrazem (*l'image*), jež si o těchto reálných postaveních vytvářejí. Tento obraz není podle Dubyho nikdy věrný, nýbrž nepřesný a pokřivený vlivem aktérských myšlenek (*les représentations mentales*) (Dupâquier – Kessler 1992: 7-21). Ač Duby uvedené stanovisko prezentuje jako reformní vůči původnímu přílišnému ekonomismu a ač je tak chápe i Jacques Dupâquier, přece by asi z pohledu stoupenců „kulturního obratu“ bylo na místě klást otázky typu: Jaká „reálná“ postavení a jaké že „obrazy“, jež jsou vůči nim pokřiveny?

Podobné tendence jako v dějepisectví sociálních dějin lze shledat i ve vývoji historické demografie. Ta se jako svěbytná disciplína začala více vyhraňovat již od čtyřicátých let a plného rozvoje nabyla od let šedesátých, zejména ve francouzském a anglickém prostředí. Konstituovala se (a) jednak, jak v náčrtech vývoje svého oboru ukazují např. Arthur E. Imhof (1977: 12-45) či Eduard Maur (Horská – Kuera – Maur – Stloukal 1990: 268-274), okolo okruhu otázek po příčinách poměrně nápadných výkyvů mortality, doložitelných z mnoha středověkých a raněnovověkých dokumentů. Jako průlomový je často citován Meuvretův výklad, jenž uvádí především ekonomický vývoj (neúroda, vysoké ceny obilí) a s ním související opakované „výživové krize“, které pak vedou k tzv. „krizím mortalitním“ (Meuvret 1946: 643-650). Návazně přišel kupříkladu Pierre Goubert s vymezením „demografického systému“ staré společnosti či „starého demografického režimu“ jako svěbytné konfigurace demografických chování (Goubert 1960). Meuvretovy a Goubertovy výklady, bezprostředně propojující úroveň mortality s výživovou situací a tím i s hospodářskými výkyvy, byly doplněny důrazem na to, že základním znakem, ba přímo konstitutivním prvkem „demografické krize“, o jejíž přesné definici se v šedesátých a sedmdesátých letech vedly diskuse, je epidemická choroba, jak zdůrazňuje kupříkladu Dupâquier, tedy že vazba mezi stavem hospodářství a vývojem populace není tak úzká, jak se původně předpokládalo (Dupâquier 1984: 72-78; Horská – Kučera – Maur – Stloukal 1990: 268-272).

Jednak (b) byl obor založen i po stránce vlastních badatelských technik a metod. V tomto směru šlo především o otázky, jak pro kvantitativní demografické analýzy využít historických pramenů tzv. předstatistického období (církevních matrik křtů, sňatků a pohřbů, seznamů či soupisů obyvatel vzniklých z důvodů berních i vrchnostenské nebo církevní správy), jak provádět tzv.

„rekonstituci“ (v české literatuře se zažil spíše termín „rekonstrukci“) rodin a jak přenést metody kohortní analýzy na rozbor relativně malých, zato však po dlouhou dobu sledovatelných vzorků. V tomto směru se o historickou demografii velmi zasloužil Louis Henry (Flerry – Henry 1976; Henry 1980; Dupâquier 1984: 24-34). Konstituování historické demografie jako svébytné disciplíny pak dosvědčuje série úvodů a metodických příruček, které byly během následujících let vydávány (Wrigley 1966; Guillaume – Poussou 1970; Flerry – Henry 1976; Imhof 1977; Maur 1978; Henry 1980; Dupâquier 1984). Historická demografie začala být považována za jeden z nových přístupů k dějinné skutečnosti (Burguière 1974).

V šedesátých letech minulého století se objevily i některé studie, které předznamenávaly změnu jak studia hospodářských a sociálních dějin, tak historické demografie. Ponecháme-li stranou Foucaultovu *L'archéologie du savoir* z roku 1969, v principu odmítající tradiční pojetí dějinné kontinuity, kauzality a totality epoch – kterou v sedmdesátých letech jako významný zlom kupříkladu chválí a své, v kontextu tohoto článku nikoli nezajímavé, mínění o tom, že sociologie „nemá předmět“, o ni opírá Paul Veyne (1978: 203-242; 2010: 361-374, 393-436) a obdobně Foucaultův význam o desetiletí později hodnotí třeba Roger Chartier (1987: 123-128; Horský 2009: 62-63) –, či Ginzburgovu snahu (úvod k *Benandantům* z roku 1965) o inovaci dějin mentalit (Ginzburg 2002: 9), zasluhují pro svoji těsnější provázanost se „sociálními dějinami“, resp. historickou demografií, uvést především dvě práce. Jde jednak o studii Edwarda P. Tompsona *The Making of the English Working Class* (1963), ve které položil důraz na aktéřské vnímání a prožívání světa, jež chápe jako faktor spolukonstituující (vedle ekonomických a sociálněstrukturálních skutečností) sociální skupinu, třídu.³ O dobré čtvrtstoletí později se k této práci začali hlásit mnozí představitelé historické antropologie jako k jednomu z kořenů svého dějepisického směru (Habermas – Minkmar 1992: 9; Dülmen 1993: 371-401; Burke 2011: 29-30, 100, 107).

Druhou prací, která stojí za zmínku, je kniha Petera Lasletta *The World We Have Lost* z poloviny šedesátých let. Laslett v tomto souboru mj. na dosavadní anglická historickodemografická bádání navazujících studií k dějinám preindustriální (anglické) společnosti nabízí tezi o tom, že tradiční společnost ztratila

³ Aníž bych jakkoli chtěl zpochybňovat inovativní význam uvedené Tompsonovy práce, zasluhuje na tomto místě uvést, že v českém dějepisectví načrtl již na sklonku čtyřicátých let v duchu svého strukturalismu (Štefek 1998) program dějin pojmů (coby projevů „sociálně myšlenkové tvárnosti“) František Kutnar. Zamýšlel studovat pojmy v jejich dějinné a sociální variabilitě co do jejich obsahu („význaku“) a jejich sociální funkce („úkonu“) jako jednu z rovin sociální struktury (Kutnar 1948, 1993).

svoji stabilitu díky disociaci rodiny a podniku, tj. díky tomu, že někdy na přelomu protoindustriální a industriální éry přestaly být zaměstnanecké vztahy překrývány vazbami rodinnými (čeleď a učni přestali být včleňováni do hospodářovy rodiny/domácnosti a podřizováni zároveň i jeho otcovské, popř. hospodynině mateřské autoritě). Dokud tomu tak bylo, sociální konflikty se tlumily uvnitř domu⁴ a tradiční společnost tak byla „společností jen s jednou třídou“ (podílníků na moci, tj. třída není vymezována ryze svým hospodářským postavením). Teprve disociace rodiny a podniku učinila z mnoha služebných a zaměstnaneckých pozic sociální postavení (do té doby byly povětšinou jen fázi životního cyklu jedince) a dala vzniknout sociálně nestabilní třídní společnosti (Laslett 1988: 11-70). Laslettova typologie domácností/rodin (Laslett – Wall 1972: 1-89; Laslett 1988: 103-146) koresponduje s v téže době načrtnutým Hajnalovým rozlišením severozápadního a jihovýchodního typu historického utváření evropské rodiny, které odpovídá i odlišnostem v demografickém chování v uvedených dvou velkých oblastech Evropy (kritéria rozlišení: průměrný věk při prvním sňatku – na severozápadě nápadně vyšší než na jihovýchodě; výskyt principu neolokalismu – na severozápadě, resp. princip *joint family* – na jihovýchodě; využívání dětí jako čeledi – na severozápadě) (Hajnal 1965).

Tím, že sociální dějiny propojil s historickou demografií a s dějinami domácnosti/rodiny, přispěl Peter Laslett k doplnění makroanalytických studií velkých celků („společnost“, „populace“) a jejich hromadných projevů (majetková skladba, natalita, mortalita apod.) mikroanalýzou (rodinné/domácnostní struktury, individuální životní cykly atd.). Zároveň přispěl i k zájmu o demografické jevy jako o indikátory kulturního vývoje či sociokulturních, resp. mentalitních vlastností (např. studium nemanželské plodnosti ve vazbě k vývoji církevních postojů k ní či ve vztahu k jiným kulturním, popř. ekonomickým faktorům) (Laslett – Oosterveen – Smith 1980; Laslett 1988: 149-184). Na tyto studie mohl později navázat kupříkladu Mitterauerův „historicko antropologický výzkum rodiny“ (Mitterauer 1990), zájem o dějinnou proměnu „dětství“ (Martin – Nitscheke 1986), o proměnu mužských a ženských prostorů a rolí (Martin – Zoepffel 1989), organizace práce ve venkovských rodinách (Ehmer – Mitterauer 1986). S těmito tématy pak kupříkladu souvisí diskuse o roli raněnovověké

4 Laslettovo pojetí je svým způsobem soustavněji propracovanou obdobou částečně romanticky laděných etnografických a raněsociologických tezí 19. století o staré patriarchální rodině (domě), které představuje např. ve francouzském prostředí Le Play, v německém Riehl a které mají svou podobu i ve slovanské etnografii (podrobněji srov. Mitterauer 1990: 25-40, 131-190; Horský 1993; Horský – Seligová 1996: 98-115).

protoindustrializace při prolamování mezi starého demografického režimu (zda domácí venkovská řemeslná výroba vedla k větší dostupnosti sňatku a tím redukovala výskyt tzv. „definitivního“ či „sociálního celibátu“) (Kriedte – Medick – Schlumbohm 1977; Duhamelle – Schlumbohm 2003: 11-33).

Období padesátých až osmdesátých let minulého století bylo sice oficiálně dobou „marxistického dějepisectví“, přece se však i přes ideologický dohled a totalitářský nátlak povedlo v rámci dějepisectví uchovat prostor pro produktivní rozvíjení historické vědy (Nodl 2007: 103-169). I v padesátých letech probíhaly na doktrinářském pojetí marxismu nezávislé debaty např. o tom, zda lze na české agrární dějiny 16.–18. století aplikovat Marxovo schéma původní akumulace kapitálu odvozené z anglických dějin. Snaze použít Marxovu tezi tímto explikativně-deduktivním způsobem (Míka 1957) se však s úspěchem dařilo čelit (Válka 1958). Podobně byla nedogmaticky diskutována otázka role kupeckého kapitálu a povahy kupeckého zisku v 16. století (Janáček 1957). Zmínku zasluhují mj. také diskuse o „krizi feudalismu“, které započaly již v šedesátých letech (Hroch – Petrů 1964).

V šedesátých letech se v českém prostředí začala prosazovat také „historická demografie“. Po starších studiích „lidnatosti“, navazujících na rozборы raněnovověkých berních katastrů a soupisů obyvatel (Placht 1957), či po historicky orientovaných studiích demografů (Srb – Kučera 1959) vyšla v roce 1965 svým způsobem zakladatelská práce Ludmily Kárníkové *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, vycházející z konskripcí obyvatelstva a sčítání lidu (1754–1910) (Kárníková 1965: 287-307). Pro totéž období byly návazně provedeny i sociálnědějinné rozборы hospodářských statistik, které umožnily vyvodit mj. určité závěry o povaze domácností a demografickém chování (Horská-Vrbová 1970). Záhy se objevily i studie uplatňující historickodemografickou analýzu na prameny z předstatistického období. Předně šlo o prvý soustavný demografický rozbor *Soupisu obyvatel podle víry z roku 1651*, který představil Eduard Maur (1971) v souvislosti se studiem *Berní ruly*, resp. soupisů duší a církevních matrik (Maur 1972). Historickodemografické rozборы církevních matrik pak představily Eliška Čáňová a Pavla Horská (1972).

Ludmila Kárníková ve své práci řeší, podobně jako tehdejší francouzská literatura, otázku vzájemného poměru hospodářského a populačního vývoje. „Za ... základními daty demografické statistiky“, říká, „jsou skryty osudy miliónů lidí, kteří byli nositeli historického vývoje a zároveň jeho objektem. Nikdy neexistovala neosobní jednoduše ‚populace‘, ale jen konkrétní historická společnost“ (Kárníková 1965: 7). Kárníková při tom počítá s relativně silným vlivem ekonomiky

na vývoj populace, avšak vymezuje se proti striktně ekonomisticko-deterministickým výkladům. O demografických procesech říká, že to „v základě jsou ... procesy biologické, v lidské společnosti jsou však zároveň v různé míře ovlivněny a podmíněny společenským vývojem v užším slova smyslu. Tato závislost je mnohostupňovitá, zprostředkovaná – některými stránkami sociálního postavení jednotlivých vrstev obyvatelstva a obecným stavem zdravotní péče u úmrtnosti, ještě daleko složitěji sociálními postavením a vědomím lidí u porodnosti“ (Kárníková 1965: 7). „Při mnohostranné podmíněnosti populačního vývoje,“ dodává, „jevu zároveň biologického a sociálního, ve kterém se uplatňují nejen objektivní podmínky života lidí, ale také způsob jejich myšlení, kde po několik generací se uplatňují důsledky jednou vytvořených podmínek a změn, může totiž být každé předčasné stanovení široce platných ‚zákonů‘ nebezpečnou vulgarizací“ (Kárníková 1965: 8).

Demograficky či antropologicky založené studium historického utváření rodiny se v české historiografii objevilo v porovnání se západoevropskými pracemi až s určitým zpožděním. Přece však v šedesátých letech vznikla rozsáhlá právně-historická studie Vladimíra Procházky, podrobně analyzující majetkové právo poddaných k jejich nemovitostem (Procházka 1963). Mnohé z jeho rozborů bylo možné později využít při diskusích o typologickém zařazení českých rodinných/domácnostních struktur do evropského vývoje (Horský – Maur 1993). Na přelomu osmdesátých a devadesátých let bylo širší české čtenářské publikum seznámeno s typologickými rozdíly utváření rodiny v Evropě (Horská – Kučera – Maur – Stloukal 1990: 212-242), ale zároveň i dílčí případové studie začaly prokazovat příslušnost českých raněnovověkých rodinných poměrů (spíše) k Hajnalovu severozápadnímu typu. Eliška Čáňová uplatnila Laslettovu typologii domácností na soupis obyvatel části panství Třeboň z roku 1586, což uvedený charakter českých rodinných poměrů potvrdilo, ovšem s tím, že v českém prostředí nebyl až tak vysoký průměrný věk při prvním sňatku, jako tomu bylo v západnějších oblastech (Čáňová – Horská 1992: 98-101). Soňa Švecová (1989) zároveň poukázala na širší etnograficky popsateľné souvislosti toho, že rozhraní mezi Hajnalovým severozápadním a jihovýchodním typem utváření rodiny a „vzorcem sňatků“ zhruba opisuje moravsko-slovenskou hranici.

Tento stručný náčrt nás přivádí k několika otázkám, které jsou důležité nejen pro dějiny sledovaných oborů, zejména do roku 1990, ale také pro současné metodologické debaty. Předně: (a) je „populace“ vysvětlitelná jako *prostá funkce* nějakého jiného (zejména „ekonomického“, popřípadě i „kulturního“, „mentálního“ apod.) systému, nebo je ji zapotřebí vykládat jako svébytný, relativně

autonomní systém? Nakolik (*b*) je vlastně to, co je pro demografii současných společností samozřejmou bádání hodnou entitou, totiž populace určité země (státu), má vůbec nějakou badatelskou hodnotu pro antropologii či historii (středověkých či raněnovověkých dějin)? Není badatelsky přínosnější vztahovat své analýzy k menším oblastem či k povaze demografického chování v rámci mikrostruktur typu domu či rodiny? Konečně (*c*) do jaké míry lze „empiricky“ uchopit ty entity, na něž následně uplatňujeme v zásadě exaktní kvantitativní metody? Dostáváme se tak mimo jiné k problematice původu, povahy a funkce pojmů, s nimiž dějepisectví pracuje, jejich vztahu k „objektům“ bádání a jejich způsobilosti vypovídat o „systémech“, na jejichž existenci usuzujeme.

Ponechejme zatím spíše stranou zájem o termíny/pojmy, které používali aktéři. Zájem o ně, charakteristický např. pro historickou antropologii, *New Cultural History*, *New Intellectual History*, představuje v dějepisectví určitou paralelu Geertzova emického přístupu. Pro toto pojednání je však předně důležité věnovat pozornost pojmům užívaným badateli. Některé z nich se váží k termínům, které získáváme z emického popisu (tj. užívali je aktéři a autoři pramenů, které studujeme), přece však jsou historiky ve svých definicích přeznačovány, takže získávají – geertzovsky řečeno – „etické“ obsahy. Jiné jsou jednoznačně mimopramenného původu. Naskýtají se pak mj. tyto otázky: (1.) Do jaké míry lze badatelské pojmy v rámci dějepisectví přesně vymezit (jasně a zřetelně definovat, proměnit ve svého druhu teoretické kategorie)? (2.) Jde-li to, pak jaký je jejich vztah k „empirii“, tj. jaký je vztah mezi *konstituováním* pojmů a *identifikováním*, resp. *konstruováním* „objektů“, „předmětů“ bádání? Konečně (3.) nakolik (logické) vztahy, do nichž lze uvést tyto pojmy/kategorie, vypovídají o reálných, onticky se vyskytujících souvislostech studovaných „objektů“?

Historické pojmy a jejich definice (ad 1.)

Narativistická kritika dějepisectví (1a), která se začala rozvíjet zejména od sedmdesátých let 20. století jako reakce na teoretičnost a zčásti i upřílišněnou víru v objektivismus mj. hospodářských, sociálních a kulturních dějin, ať v jejich strukturalistické, či marxistické podobě, se prvotně vyznačovala poměrně značnou skepsí vůči možnosti historické vědy pracovat s přesně vymezenými (resp. vymežitelnými) pojmy. Paul Veyne v prvním vydání svého klasického díla *Comment on écrit l'histoire* z roku 1971 na jedné straně sice počítá s tím, že historik má k dispozici (ne-li především) jiné pojmy a ideje, než měli jím studovaní aktéři (Veyne 2010: 303-304). Zároveň však na druhé straně – být v leccems navazuje

na Maxe Webera a pojednává i o jeho teorii ideálních typů (Veyne 2010: 193-195, 382-384) – má za to, že historické pojmy zůstanou pro svoji těsnou spjatost s lidským prožíváním (pro svoji „sublunárnost“) odlišné od pojmů přírodních a exaktních věd, tj. ve svých definicích nezřetelné a nejasné (Veyne 2010: 165-198).⁵ Zdeněk Vašíček, byť by Veyneovo stanovisko ve všem nesdílel, v tomto smyslu říká, že historické pojmy jsou „polytetické a difusní (tj. překrývající se a neohrazené; neuráživé výrazy pro vágnost)“ (Vašíček 2006: 95).

Oproti Veyneovi však novější narativistické reflexe dějepisectví počítají s tím, že v jeho rámci existuje prostor, v němž lze určité entity analyzovat pomocí poměrně přesně definovaných pojmů. Paul Ricoeur v prvním dílu práce *Temps et récit* z roku 1983 počítá s tím, že vedle „entit prvního řádu“, které mají povahu kvazi-postav a o kterých lze tudíž jen vyprávět, pracuje dějepisectví běžně také s „entitami druhého a třetího řádu“. Při jejich popisování se mohou uplatnit pojmy rázu Weberových ideálních typů (Ricoeur 2000: 287).⁶ Odlišným způsobem se k obdobnému závěru propracoval také Frank Ankersmit (1994; 2001; 2009a) ve svých studiích z přelomu tisíciletí. Ankersmit rozlišuje na jedné straně „tvrzení“, „popisy“ či „reference“, které jsou popisy objektů, byť na základě subjektivní (či subjektivně uplatňované) terminologie, na druhé straně pak „narativní interpretace“ či „reprezentace“, které se vyslovují o celku (na rozdíl od referencí, vztažených k jednotlivým objektům) a jež nereferují, nýbrž „jsou o“ (*to be about*) realitě. V případě reprezentací máme co do činění se „sjednocujícími

⁵ Paul Veyne soudí, že „pojmy ze sféry pozemských prožitků [*les concepts de vécu sublunarie*], speciálně těch, které využívá historie, jsou naprosto odlišné od pojmů věd“, ať už jde o vědy deduktivní, jako je fyzika nebo čistá ekonomie, „nebo vědy, které se jimi snaží stát, jako biologie“ (Veyne 1978: 89; Veyne 2010: 181). Veyne zároveň rozlišuje trojí druh pojmů (*espèces de concepts*): (1.) pojmy deduktivních věd („síla“, „magnetické pole“ a pod., včetně, podle Veynea, některých pojmů ekonomie). „Jsou to abstrakce, dokonale definované teorií, která je umožňuje konstituovat, a objevují se až na konci dlouhého teoretického vysvětlování“. Dále (2.) to jsou „jiné pojmy v přírodních vědách, vycházející z empirické analýzy“ (např. kritéria rozlišení živočichů a rostlin v biologii či rozhodnutí, zda velryba patří mezi ryby). Konečně (3.) to jsou pojmy patřící do „oblasti zdravého rozumu“ (*sens commun*). „Výlučně“ do této oblasti zdravého rozumu patří podle Veynea „historické pojmy“, a proto nemají „přesné hranice“ (Veyne 1978: 89; Veyne 2010: 181-182).

⁶ Paul Ricoeur vychází z rozčlenění, které nabídl Henri-Iréné Marrou, a uvažuje „pět velkých kategorií“ pojmů, jež užívá historiografie. Rozlišují: (a) „pojmy aspirující na univerzálnost“, a to včetně pojmů zakládajících podle Ricoeura sémantiku jednání; (b) „analogické nebo metaforické užití ... určitého singulárního obrazu“ (např. přenesení adjektiva „barokní“ z kontextu baroka na jiné období); (c) „speciální termíny označující instituce, nástroje či nářadí, způsoby jednání, citění či myšlení, prostě civilizační fakta“ (např. termíny jako „konzul“ či „římská ctnost“); (d) ideální typy v pojetí Maxe Webera a (e) „jednotlivé termíny“, které nelze vymezit „vyčerpávající definicí“, neboť označují „nějaký celek, například kratší či delší období dějin určitého lidského prostředí, nebo dějin umění, myšlení atd.“ (např.: „klasický starověk“, „Athény“, „renaissance“, „baroko“) (Ricoeur 2000: 286-287).

pojmy“, tj. s „narativními substancemi“, které, na rozdíl od jiných pojmů, fungují podle Ankersmita pouze na úrovni slov, „jsou o“ realitě ve smyslu metafor (Ankersmit 2009b, 2009c: 191-216; Šuch 2009: 91-94). Reference lze činit prostřednictvím přesně vymezených pojmů, kdežto reprezentace (které se týkají celků typu např. „renaissance“) nikoli. Ankersmit důsledně odmítá, že by „narativní substance“ šlo převést na obecné teoretické pojmy (Ankersmit 2009c, 210; Šima 2009: 80-81).⁷ Veyne, Ricoeur a Ankersmit zaujímají vůči „historickým pojmům“ důsledně nominalistické stanovisko.

Tam, kde je vedle „teorií o historické vědě“ přítomen i důraz na oprávněnost a potřebnost „teorií v historické vědě“ (Kocka 1977; Wehler 1979; Meran 1985; Rösen 1986: 37-47; Meran 1988: 128-129; Lorenz 1997: 340-376; Welskopp 1997: 40-41; Beneš 2004: 73-74; Welskopp 2008; Horský 2011a),⁸ je samozřejmé, že se zároveň (1b) uznává i možnost dosažení (relativně) jasných a zřetelných definic badatelských pojmů. Tyto pojmy jsou nahlíženy jak nominalisticky, jako je tomu kupříkladu v případě Weberovy teorie ideálních typů (Weber 1904),⁹ tak i více či

⁷ Ve smyslu rozlišení referencí a reprezentací Ankersmit říká, že „výsledky historického výzkumu jsou vyjádřeny v tvrzeních, narativní interpretace jsou soubory tvrzení. Zajímavý rozdíl není mezi jednoduchými a všeobecnými tvrzeními, ale mezi všeobecnými tvrzeními a historickou narací. Jednoduché tvrzení může sloužit oběma pánům“ (Ankersmit 2009b: 172). V Ankersmitově pojetí jsou pak reprezentace chápány jako „v podstatě nestabilní“, neboť v nich obsažená tvrzení, byť mají povahu referencí vztahených k objektům, nabízejí v této své pozici rozmanité významy (Šuch 2010: 178).

⁸ Jako příklad vybraný z řady poměrně rozmanitých vymezení „historických teorií“ lze uvést mínění Thomase Welskoppa, že to jsou formalizovaná shrnutí důležitých souvislostí, která přeměňují empiricky stanovitelné *pravidelnosti* na výpovědi o pravidlům odpovídajících logických vzorcích vztahů (*Es sind formalhafte Zusammenfassungen wichtiger Zusammenhänge, die empirisch festgestellte Regelmäßigkeiten in Aussagen über regelgesteuerte logische Beziehungsmuster verwandeln*). Jedná se o výroky o *praktikách* aktérů, které se osvědčují (prokazují, *bewähren*) teprve v jejich historickém jednání (Welskopp 2008: 139).

⁹ Ideální typy nejsou ani (induktivním) zobecněním zkušenosti (tj. nejsou to „druhovité pojmy“ – *Gattungsbegriffe*), ani nejsou vymezeny příkladem, kdy by byl jeden jev vybrán jako definující vzor pro celou skupinu jevů. Vznikají jakožto nástroje (nikoli výsledky) poznání coby „utopie“ na základě apriorního úsudku (*Urteil*) o tom, co je „typické“, vystupňováním jednoho či několika rysů skutečnosti do zřetelnosti a jednoznačnosti definice (Weber 1904: 22-26; Weber 1998: 43-52; Havelka 1998: 68-80; Kim 2002: 504-505). O Weberových ideálních typech mluví z výše citovaných narativistů kupříkladu i Paul Veyne. Spojuje je se snahou o „serializaci“ (což, bylo-li by to myšleno v duchu francouzské *histoire sérielle*, by bylo v zásadě na místě), zároveň však jejich pojetí vůči Weberovu posouvá. Mluví o nich jako o popisech, při nichž je „událost simplifikována a pozorována z určitého úhlu“ (Veyne 2010: 193-195). Weber však nevztahuje ideální typy jen k popisům „událostí“ (zvláště jsou-li pojaty jako danosti navozující změnu) či „dějů“, byť mu to je nejednou podsouváno (Horský 2009: 80-86), ale pomocí ideálních typů chce Weber konstruovat jak druhoité pojmy, tak ideje (myšlenky, o nichž předpokládáme, že motivují individuální sociální jednání), ideály. V neposlední řadě jsou pak ideálními typy konstrukce vztahující se ke komplexnějším pojmovým operacím (Kim 2002: 504).

méně esencionalisticky, jako tomu je v marxistické tradici (Topolski 1984: 53-182; Burke 1992: 141-144), v případě Eliasových pojmů „habitu“ či „sociální figurace“ (Elias 2006: 50-52) nebo pojmů, jako je „mentalita“, „materiální život“, „struktura“ či „*longue duree*“ v tradici francouzské školy *Annales* (Braudel 1999: 9-46; Burke 2006: 169-189).

Aniž bych je chtěl v rámci této studie jakkoli rozhodovat, přece však považuji za nutné upozornit konečně na (1c) diskuse o tom, zda určitý původ termínů/pojmů je již plně determinuje (tj. pojmy „zdravého rozumu“, o nichž uvažuje Veyne, zůstanou již vždy definičně nezřetelné; reprezentace, jak je pojímá Ankersmit, typu pojmu „renesance“ zůstanou vždy již jen metaforami, které „jsou“, ale nereferují), nebo zda je i přes jejich původ nelze *redefinovat*, obsahově přeznačit a logicky restrukturovat.¹⁰ Představa, že by, když ne většina, pak alespoň významná část termínů/pojmů v dějepisectví (ať již jsou aktérského původu, či jsou konstituovány později) takto redefinovat šla, by mohla přispět k určitému sblížení obou výše uvedených přístupů [(1a) a (1b)].

V tomto duchu v diskusích posledních let oponuje kupříkladu C. Behan McCullagh Ankersmitovi, že ony „reprezentace“, které se ke skutečnosti vztahují na způsob metafory, jsou pouze určitými případy obecných pojmů (*general terms*) (Ankersmit 2009c: 212-214; McCullagh 2009: 152-161). Argumentuje obdobou mezi postupem přírodních věd a historie. Historikové, soudí McCullagh (2009: 152), píš-li, snaží se především znázornit vzorce (*patterns*), které rozeznali v událostech (*events*) a které dávají každé z těchto událostí smysl (*meaning*) a příznačnost (*significance*) a napomáhají tak tyto události vysvětlit (*explain*). Tento vzorec je podobný tomu, říká McCullagh, jenž je nazýván *colligation* („kolidace“). McCullagh tvrdí, že tak jako v přírodních vědách existují jen individuální fyzikální objekty (např. Keplerem pozorovaný Mars) a změny těchto objektů (polohy Marsu), tak v historii byly kupříkladu pozorovatelné a reálné (*observable and real*) jen dílčí fyzické události (*particular physical events*), které konstituo-

¹⁰ Proti Veyneovu mínění by patrně šlo argumentovat odkazem na Vašíčkem uváděnou k soustavné definici pojmů směřující vstoupnou škálu: „před-pojmy, pojmy-obrázky, komplexy pseudo-pojmů, potom obecné představy a posléze pojmy obecné“ (Vašíček 2006: 95). Zjistí se ne všechny, přece však alespoň některé (mnohé?) historické pojmy tímto vývojem prošly. Avšak ve Veyneově, Ricoeurově a Ankersmitově pojetí rozhodně ne všechny. Ankersmit se kupříkladu vymezuje proti kritice Chrise Lorenze, že rozdíl mezi jednotlivými tvrzeními (jakožto výsledky historického výzkumu) a celou (historickou) narací je jen rozdíl stupně (*degree*) a nikoli rozdíl druhu (*kind*) (Ankersmit 2009c: 208-216). Rovněž odmítá, že lze „narativní substance“ převést na „intersubjektivně denotované rysy skutečnosti“ (Zammito, 2005: 178; Such 2010: 185-186).

valy „Francouzskou revoluci“.¹¹ Analogicky pak právě tak, jako je eliptická dráha příspěvkem Keplerovy myslí, je kupříkladu „koligace“, jež má povahu pojmu „konstitucionalistické revoluce“, něčím, co objevil (*discover*) historik při reflexi (*by a process of reflection*) uvedených jevů (McCullagh 2009: 155-156).

Můžeme tedy říci, že nejen Weber a ti, kdo na něj navazují, ale i narativističní kritikové ražení Ricoeura a Ankersmita by uznali, že pojmy, jako je kupříkladu Riehlův „*das gnaze Haus*“, Le Playova „*famille souche*“, Hajnalův „*European Marriage Patern*“, či pojmy Laslettovy typologie domácnosti a Mitterauerovy typologie rodiny (Laslett – Wall 1972: 1-89; Mitterauer 1990: 25-40, 87-190) jsou (relativně) přesně definovatelné nástroje klasifikace a komparace jevů. Problematičtějšími se však jeví pojmy, kterých užíváme s ambicí vystihnout povahu určitých celků. Kategorie, jako je kupříkladu „populace“, lze chápat jako teoretické pojmy, pokud jsou jasně definovány ve vztahu k určité rovině socio-kulturní skutečnosti (tj. je kupříkladu zřejmé, že se o „populaci“ mluví v ryze demografickém smyslu) a pokud jsou explicitně vymezeny studované faktory jako „populaci“ ovlivňující a transformující ji jako systém (Livi Bacci 2003: 154-198). Jakmile se však vytrácí zřetelné ohraničení jevů, k nimž se takovéto obecné kategorie mohou vztahovat, stávají se pojmy, jako je „krize feudalismu“ (míní-li se jí celé období ve své mnohohrstevnaté rozmanitosti), „renesance“, „reformace“ či „Francouzská revoluce“, Riceurovými „kvazi-postavami“ či Ankersmitovými „reprezentacemi“ a do popředí začne vystupovat jejich metaforická povaha fungující v rámci narativních interpretací. Tuto povahu pak získávaly i marxistické esencionalisticky a holisticky pojaté kategorie tzv. „společensko-ekonomických formací“ („feudalismus“, „kapitalismus“ atd.).

¹¹ S McCullaghem by však v tomto bodě bylo možné polemizovat. (1.) Mnozí přírodovědci by se patrně zdráhali tvrdit, že pro ně existují jen objekty a jejich změny (to by byla ryze empirická stránka, bezprostřední obsah pozorování). Mnohé vědní obory, jako je kupříkladu sémiotická biologie, předpokládají i existenci prostorově nevázaných vztahů (Deely 2010; Markoš 2010). (2.) Otázkou pak je, zda lze z hlediska historické vědy opravdu uvažovat jen o jakémsi souhrnu, sumě „*physical events*“ (fyzických událostí, resp. lépe přeložit jako: fyzických dějů), která je „Francouzskou revolucí“. Namítnout předně lze, že sociokulturní skutečnost je také intencionální povahy, že totiž „fakta“ – i když je budeme chápat jako pouhé, před jejich interpretativním ustanovováním ještě sémioticky nezřetelné a nejasné, „postuláty pravdivosti našich výroků o skutečnosti“ – jsou již v, řekněme, „ontické“, aktérské rovině určitým způsobem ukotvena v mřížce jazyka (Lorenz 1997: 18-34). Aktéři, jejichž jednání se navenek projevuje jako „fyzické děje“, jednají ve vazbě k určitým hodnotám, ideálům a idejím, pod vlivem svých představ o tom, co je „konstituce“, „revoluce“ či „revolta“, k jakému stavu či skupině přináležejí atd. To je přijatelné jak z hlediska metodologického a ontologického individualismu, tak i kolektivismu (Lorenz 1997: 295-303). Je tudíž otázkou, do jaké míry by pro sociální, kulturní a historické vědy byla pouhá suma „*physical events*“ bez onoho aktéry žitého, sémiotického, konceptuálního a axiologického rozměru vůbec zajímavá, srozumitelná a ve své specifičnosti identifikovatelná.

Práce s pojmy jako s ideálnětypickými nástroji klasifikace a analýzy měla v českém dějepisectví svoji tradici zejména díky Bedřichu Mendlovi (Horský 1997; Horský 1999: 9-47). Přestože tento způsob zacházení s badatelským pojmoslovím byl a namnoze stále je v celku (nejen českého) dějepisectví zastoupen spíše menšinově, nalezneme jeho příklady například v hospodářských a sociálních dějinách měst, kde se navazovalo na starší Bücherovu klasifikaci „městského hospodářství“ podle početního zastoupení různých typů řemesel a živností (Jančárek 1971: 65-117; Nový 1973). Zavedení demografické terminologie („populace“, „věková skladba“, „natalita“, „mortalita“, „sňatečnost“, „specifická manželská plodnost“ atd.) pak v dějepisectví výrazně posílilo používání relativně přesně definovaných a na kvantitativní postupy napojitelných pojmů coby badatelských analytických kategorií (Maur 1978). Propojením demografické a ekonomické klasifikace se již v šedesátých letech podařilo identifikovat pro 18. a 19. století specifické oblasti českých zemí, resp. střední Evropy (Kárníková 1965: 309-327; Horská-Vrbová 1970: 17-69). Snaha odlišit oblasti podle organizace práce v rodině („nádenická společnost“, „společnost s čeledí“) (Ehmer – Mitterauer 1986: 190-200) ve vazbě ke sňatkovému věku, míře ilegality, definitivnímu celibátu či rodinným strukturám byla věcí až pozdějšího období (Dokoupil – Fialová – Maur – Nesládková 1999: 107-113).

Badatelské pojmy se však nedají uplatňovat přímo na „jev“, nýbrž jen na jejich, již aktéry či autory pramenů vykonaná, pojmenování. To není jen problém historické demografie, ale i demografie současných populací (ta se však prostě spoléhá na vhodnou metodiku statistických šetření). Buď se kvantifikují (a) jevy přímo v dobových pramenech někým již pojmenované (narození, úmrtí, resp. záznam o křtu či pohřbu v matrice), nebo (b) konfigurace těchto jevů (míra úmrtnosti, specifická manželská plodnost, průměrný věk při prvním sňatku), které doboví aktéři či autoři pramenů – zejména pokud jde o studie pro předstatistické období, ale nejen o ně – nepojmenovali. Studie populačního a sociálního (či sociálně-ekonomického) vývoje ve druhé polovině 18. a v celém 19. a 20. století již mohly být založeny na rozboru státních statistik studované doby (Kárníková 1965; Horská-Vrbová 1970), tj. demografické jevy a mnohé jejich konfigurace byly dostupné v podobě, v jaké byly identifikovány autory statistik. Nadto „emický“ jazyk těchto statistik byl v 19. století v principu již velmi blízký badatelskému pojmovému aparátu. Pro předstatistické období byla a je situace složitější. Jde zajisté o to, prostou agregativní metodou kvantifikovat z církevních matrik křty, sňatky a pohřby. Při snaze o další rozbor se musí řešit otázka, k jak velké populaci (sledované farnosti) se vlastně četnost těchto záznamů vztahuje

(Maur 1972: 61-80). Matriční záznamy lze zpracovat podrobnou analýzou tzv. „rekonstituční/rekonstrukce rodiny“ (Čáňová – Horská 1972). Při těchto postupech nehraje ještě rozdíl mezi aktérským a badatelským pojmenováním jevů takovou roli. Při práci s předstatistickými soupisy obyvatel (např. Soupis podle víry z roku 1651) je tomu však již jinak (kupříkladu věk uváděný u zapsaných osob) (Maur 1971, 1972).

Čím více se zájem historické demografie začal obracet k rodinným strukturám a k interpretaci demografického chování v jejich rámci, tím více se začaly vynořovat problémy plynoucí ze – s Veynem řečeno – „sublunárnosti“ historických (aktérských) pojmů. Demografické bádání se tak muselo napojit kupříkladu na historickoprávní studie majetkového a dědického práva (Procházka 19063) či na starší podrobné studie vesměs právem založené dobové kategorizace poddanského obyvatelstva (Krofta 1949). Zájem o „životní cykly“ či „rodinné strategie“ pronikl do českého dějepiscetví až v devadesátých letech, kdy se ukázala naplno potřeba podrobněji vyjasnit pojmy, jimiž jsou jednotlivé rodinné pozice v pramenech popisovány. Z námi popsatelné konfigurace demografických jevů (např. z vykazatelného zavádění kontroly plodnosti v manželství) se nadto někdy začala vyvozovat aktérská intencionalita. Ale byly tyto, pramenně (a snad i aktéry) nepojmenované „strategie“ demografického chování opravdu obsahem aktuálního vědomí lidí minulosti, nebo jsou jen pro nás ex post bádání hodným problémem?

Pojmy a „objekty“ historickovědního studia; *histoire sérielle* (ad 2.)

Také v rámci historické demografie se tak naplno rozkryla otázka vztahu badatelských pojmů k empirii, tj. otázka poměru mezi historikovými pojmy a „předměty“, „objekty“ jeho bádání. Ryze pracovní lze od sebe odlišit trojí pojetí „objektu“ historického bádání: Buď se má za to, že se tyto „předměty“ (*a*) o sobě vyskytovaly či vyskytují v sociokulturní skutečnosti (relativně) nezávisle na jejich ať již aktérském, či badatelském pojmenování a uvědomování. Je to vlastní zčásti marxistickému pojetí, nemalou měrou Labrousseově metodě sociálních dějin (Chartier – Roche 1978: 516-517), často v nereflektované víře v objektivitu událostí tíhnou k takovému přístupu i mnozí historikové, kteří si metodologické otázky vlastně ani nekladou. Nebo je „historický objekt“ (*b*) chápán jako konstruovaný badatelem v závislosti na jeho výchozích hlediscích, hodnotách a jím konstituovaném badatelském pojmosloví. Za klasika takového přístupu může být označen Max Weber (1904; 1998: 7-63), přiřadit by se však k němu dali i mnozí

další. Konečně je (c) tento „objekt“ chápán jako konstruovaný dějinnými aktéry způsobem, jímž je zakoušejí, vnímají, pojmenovávají. Pokud jde o socioekonomické dějiny, objevuje se tento přístup zčásti již v šedesátých letech kupříkladu v Mousnierově kritice Labrousseova přístupu (Chartier – Roche 1978: 517-518) či v Tompsonově pojetí vzniku dělnické třídy v Anglii, avšak v plnosti se uplatnil až v době svrchu zmíněného „kulturního obratu“ sociálních dějin od osmdesátých let a v rámci tehdy se konstituující historické antropologie a *New Cultural History* (Habermas – Minkmar 1992: 7-19; Burke 2011: 45-97).¹² To, k jaké z těchto možností se ten který badatel přiklání, záleží jednak na povaze paradigmatu „filosofie dějin“, v jehož rámci se pohybuje (Havelka 2004: 199-201), jednak také na tom, k jaké vrstvě, části či segmentu sociokulturní skutečnosti své bádání směřuje (Horský 2009: 26-31, 55-57, 63-64, 249-252).

Z jiného, avšak s předchozím se zčásti prolínajícího hlediska viděno, lze od sebe pracovně odlišit představu, že to, oč historické vědě badatelsky jde, jsou (a) o sobě vyhraněné „předměty“ (Kocka 1977: 178; Kocka 1986: 42-43),¹³ od představy, že (b) máme co do činění s poměrně velmi těkavými „objektivacemi“, které jsou neustále konstruovány diferencovanými sociálními či diskursivními praktikami aktérů (Chartier 1987: 124-125), či konečně od představy, že (c) cílem

¹² „Cultural objects“ are not of the same nature as the serialized data studied by economic history or demographic history, since „they are not manufactured by the historian but by the people he studies. They give off meaning. They need to be read, not conted“ (Chartier 1985: 683).

¹³ Jürgen Kocka, jeden z klasiků německé *Historische Sozialwissenschaft*, uvažuje o „předmětech“ (*Gegenstände*) historickovědního poznání tak, jako by byly v zásadě o sobě onticky dány. Metodologicky vychází ze své snahy o určité propojení Marxe a Webera. Ví, že u Webera není „předmět“ pouze selektovaný, nýbrž na základě badatelových výchozích hledisek a hodnotových idejí (*Wertideen*) přímo konstituovaný (Kocka 1986: 38). Přece však – což může být právě ozvuk Marxova objektivistického stanoviska – soudí, že dějepisný výklad je vždy selektivní, založený na výběru určitých znaků zkoumaného předmětu. Nikdy není plným zobrazením (*Abbildung*) všech rysů (znaků – *Merkmale*) předem daného předmětu, jenž je zkoumán (*des vorgegebenen zu untersuchenden Gegenstandes*). Díky této selektivitě se k jednomu a témuž zkoumanému předmětu bude vždy vztahovat více „historických argumentací“ (Kocka 1986: 42). Mnohočetnost argumentací vztahujících se k témuž předmětu by odpovídala tomu, co Paul Veyne označuje jako izometrické zobrazení. Dějepisectví je však podle Veynea ještě více relativistické, než aby bylo jen izometrií (tj. zobrazováním téhož, avšak z nejrozmanitějších úhlů pohledu) (Veyne 2010: 58-62). Kocka dále vymezuje také teorie v historických vědách. Jsou to podle něj z historických pramenů nepocházející explicitní a konzistentní pojmové systémy a systémy kategorií, které mají sloužit k identifikaci, rozkrytí a vysvětlení historických předmětů (*historische Gegenstände*), o nichž je bádáno (Kocka 1977: 178). Avšak celá věc není tak jednoznačná. Stačí již jen, povšimneme-li si, že jiný z klasiků téhož směru, Hans-Ulrich Wehler, užívá takřka zcela stejnou definici teorií v historických vědách, ovšem s tím rozdílem, že namísto „předmětů“ v ní mluví o „problémech“ (Wehler 1979: 17-18). „Problém“, jenž má být identifikován, rozkryt a vysvětlen, by bylo jen stěží možné chápat jako daný o sobě, onticky, bez přičinění nějakého badatelského subjektu, jenž jej spatřuje.

bádání není ani tak pojednávat dějinné „předměty“, nýbrž identifikovat „problémy“ a promyšlet jejich souvislosti (Weber 1904: 37-41; Furet 1974: 85; Wehrer 1979: 17-18).¹⁴

V šedesátých letech minulého století se začala nápadně tříbit diskuse o povaze „objektu“ historického bádání mimo jiné i díky tomu, že se od (namnoze implicitní) ambice klasického dějepisectví podávat holistický obraz minulosti (celistvého dějinného procesu, celých epoch) začala emancipovat tak zvaná „historie řad“ (*l'histoire sérielle* – seriální historie). Na tento její inovativní význam upozorňuje jak kupříkladu François Furet (1974: 83-92), tak Roger Chartier (1987: 121-125). Od „holistického přístupu“ – jenž chce studovat jedinečné celky, jenž ale je zároveň díky tomu předmětem v tomto bodě do značné míry oprávněné narativistické kritiky (Ricoeur 2000: 248-319; Ankersmit 1994, 2001; Horský 2009: 79-88, 143-150, 221-243; Horský 2011a: 326-328) – se tak čím dál tím zřetelněji začal osamostatňovat „analytický přístup“ (Lorenz 1997: 238-239). Jednou z jeho podob je právě „historie řad“.

François Furet vymezuje „historii řad“ v opozici vůči událostním dějinám. Ve vztahu k tématu dějinné, respektive časové kontinuity a diskontinuity, které začalo být ve francouzském prostředí právě od šedesátých let zejména díky Foucaultovým kritikám často diskutováno, říká Furet, že klasické událostní dějiny podávají diskontinuitní (tj. události) jakožto kontinuitní. „Události“ (*événements*) totiž vyžadují globální dějiny (*histoire globale*),¹⁵ na jejichž pozadí se mohou jediné jevit právě jako události, tj. jako změny, zlomy, které jsou vůči těmto globálním dějinám vnější a na nich nezávislé. Jsou tedy „diskontinuitami“, které jsou však přece líčeny jako kontinuitní dějiny (Furet 1974: 84). Oproti tomu *histoire sérielle* popisuje kontinuitu na způsob diskontinuity (*décrit des continuités sur le mode du discontinu*) (Furet 1974: 84-85). Paul Ricoeur o deset let později použije obratu, že historie řad „vytváří série z časového *kontinua* vytržených *týchž*“ (Ricoeur 2000: 247). Analytickým rozložením reality do různých rovin popisuje

¹⁴ Ve vědě o kultuře (*Kulturwissenschaft*), jak se často cituje z Webera, nejde o věcné spojitosti předmětů („*sachliche*“ *Zusammenhänge der „Dinge“*), nýbrž o myšlenkové souvislosti problémů (*gedenkliche Zusammenhänge der Probleme*) (Weber 1904: 41; Weber 1998: 23; Kim 2002: 102). Obdobně François Furet, když vymezuje „historii řad“ (*l'histoire sérielle*) a odlišuje ji od klasické událostní historie (*l'histoire événementielle*), říká, že historie řad je historickou vědou zaměřenou na problémy (*une histoire-problème[s]*), nikoli vyprávějícím dějepisectvím (*une histoire-récit*) (Furet 1974: 84-85).

¹⁵ Německý překlad zde užívá „světové dějiny“ (*eine Weltgeschichte*) (Furet 1976: 108-109). „Událost“ ještě před tím, než je badatelsky konstatována, vyžaduje *nějaké* dějiny, v jejichž rámci se jediné může *jako událost* jevit. V pojetí jiných autorů to však nemusí být nutně dějiny světové či globální, postačuje, poskytují-li „minimum před a po“ (Koselleck 2000: 144-157).

(*en niveaux de description*) se otevírá možnost pro převzetí pojmů¹⁶ a metod (*l'importation des concepts et des méthodes*) z jiných sociálních věd. Kvantitativní analýzou různých rytmů vývoje těchto rovin (*différents rythmes d'évolution de ces niveaux*) popisu vytvářejí dějiny řad z (historického, sociokulturního) času coby dimenze lidských aktivit měřitelný vědecký objekt (*objet scientifiquement mesurable*) (Furet 1974: 85).

Ona Ricoeurova „tatáž“ mají povahu explicitně definovatelných entit (např. určitých demografických jevů, ekonomických veličin, ale třeba i zřetelně vymezitelných diskursivních či sociálních praktik). Tím, že se jejich ustanovováním atomizuje historická realita do mnoha rozmanitých fragmentů, se sice zcela opouští klasický dějepisecký nárok na celistvost obrazu minulosti (Furet 1974: 84), získává se však možnost seřazovat tyto entity do jednotlivých časových řad, sledovat jejich dlouhodobou proměnu, resp. stálost, navzájem jednotlivé řady porovnávat co do rytmu jejich vývoje a případné vzájemné korespondence jejich proměn (ibid.: 84-92). Vyhledávání takovýchto „týchž“ a sestavování jejich řad pak vyhovuje práci s prameny jakožto indikátory (nikoli jako se svědky), o níž mluví Zdeněk Vašíček (2006: 50-51), a tím i nemalou měrou paradigmatu indicíí tak, jak je pojednává Carlo Ginzburg (1979: 57-196).

Histoire sérielle se prvotně ujala zejména v rámci historické demografie (Furet 1974: 85-88) a ekonomických dějin (Furet 1974: 190). François Furet však uvažuje i její potencionálně inovativní roli v dějinách mentalit a kultury (ibid.: 90-92), do nichž tyto postupy záhy uvedl kupříkladu Michel Vovelle (1978; Horský 2009: 167-173, 221-243). Tím, že sleduje vývojové rytmy jednotlivých řad a tyto řady navzájem komparuje, může podle Fureta *histoire sérielle* navrhovat interpretace systémů a podsystémů, avšak celková analýza „systému systémů“ (*l'analyse globale du „système des systèmes“*) zůstává mimo její možnosti (Furet 1974: 86).

Odkrývají se zde dva problémy: Dějiny řad nejsou pouze alternativou vůči implicitně holistické klasické událostní historiografii, nýbrž (*a*) představují konkurenci také vůči synchronně analytickým strukturálním dějinám. Představě

¹⁶ Němečtí překladatelé zde říkají: teorie a metody (Furet 1976: 109). Soustavně definovaný pojem zajisté odkazuje k teorii. Přejímání pojmů z jiných věd, jež se zde Furetovi jeví jako plus, nemusí být však vždy bez obtíží. Do historických věd, jak upozorňuje např. Zdeněk Beneš, pronikají pojmy z jiných oblastí lidského myšlení nebo z oblastí zcela mimovědní. Těmto termínům (pojům) byl tak novým kontextem „připsán nový od původního odlišný význam. Při tom si ale ... mohly ponechat i svůj původní význam, který nový kontext stále ještě asociuje. Tady leží jeden ze základních kamenů polysémantičnosti těchto termínů, a tudíž také jeden z hlavních zdrojů jejich pojmové nejasnosti a neostrosti“ (Beneš 1995: 365).

kulturních či socioekonomických struktur, popř. sociálně-ekonomických formací (pojednaných třeba i v marxistickém duchu) nemusí totiž vždy vyhovovat diachronně analyticky pojatý rozbor jednotlivých řad. Takové rozbory mohou vykazovat značnou asynchronicitu významných vývojových zlomů, jež se odehrály v jednotlivých řadách. Tato asynchronicita zlomů jednotlivých řad je pak v kontradičce s představou do sebe uzavřených struktur, formací, epoch či period nadaných (předpokládaným) imanentním „zákonem“ či „principem“ (Furet 1974: 90-92). Je zde tedy otázka *vzájemného poměru řady* (resp. jednotlivých sledovaných řad) a *systému* (sociální figurace, formace), otázka, nakolik může být proměna (resp. stálost) určité řady či proměna (resp. setrvalost) ve vzájemné korelaci více řad *indikátorem* či *symptodem* povahy určitého (sociokulturního) systému. Zároveň ale lze také klást otázku, zda nesoučasnost zlomů ve vývoji řad, které se nám jeví jako významné, není důvodem, abychom odmítli představu nějakého zastřešujícího systému, jemuž by byl vlastní jakýsi určující „zákon“, z něž by mělo být možné v konečném důsledku vysvětlovat veškerou bohatost sociokulturních jevů. Historická demografie tak kupříkladu umožňuje vyjít při srovnávání sociální struktury středoevropských společností v polovině 19. století z rozboru úmrtnosti a její vazby na jednotlivé věkové skupiny (Horská-Vrbová 1970: 70-75), což přispívá k desubstancionalizaci představy zákonitě fungujícího socioekonomického systému. Obdobně byl obraz krize 17. století a prudkého zhoršení poddanského postavení spojeného se zaváděním robot a reálným znevůličováním doplněn (či zčásti korigován) demografickým bádáním dokládajícím poměrně rychlý růst populace v druhé polovině 17. století (Maur 1972: 61-80).

Dále je zde (b) otázka *identity* v rámci jedné řady *studované entity*. Jsou ona z dějinného kontinua vyňatá „táz“ opravdu po celou dobu sledování jedné řady „týmiž“? Sledujeme-li kupříkladu vývoj v rámci řady určitých demografických jevů (například hodnot kojenecké a dětské úmrtnosti), pak, dodržíme-li heuristická pravidla a principy pramenné analýzy, můžeme se s velkou pravděpodobností domnívat, že máme co do činění s jednotlivými podobami jedné a téže entity, jednoho a téhož „objektu“ bádání. Avšak řada případů téhož typu náboženského chování bude již mnohem méně jednoznačně ustanovitelná (Horský 2011b: 159-161).

Problém poměru „řad“ a „systému“ je v jistém ohledu podobný problému poměru „heterogenního kontinua“ (model reprezentovaný Maxem Weberem) a „historické“ či „strukturované totality“ (model zastoupený Karlem Marxem), které představuje Jürgen Kocka jako dvě, pro něj výchozí, sociálněvědní koncepce, jež se snaží kriticky zhodnotit, využít a, kde a pokud je to možné, propojit (Kocka 1986: 23-39). Marxův model vychází z představy (sociální) skutečnosti

jako „bohaté totality mnoha určení (*Bestimmungen*) a vztahů“. Konkrétní je v této koncepci „konkrétním, neboť je spojením mnoha určení, tedy jednotou rozmanitého (*Einheit des Mannigfaltigen*)“ (Kocka 1986: 233). Vzhledem k tomu, že se zároveň spoléhá na dialektickou povahu vztahu mezi skutečností a vědomím, jsou výchozí badatelská hlediska chápána jako organicky vyrůstající ze skutečnosti právě tak jako i kategorie/pojmy (např. „třída“ a „třídní boj“). Takových (našich nynějších) hledisek a pojmů pak lze užit při studiu zaniklých minulých forem organizace společnosti, pokud tyto formy chápeme jako vývojové stupně předcházející naší dnešní situaci (ibid.: 27). Objektivita se v modelu „strukturované totality“ chápe jako založená „obsahově“ (*inhaltlich*) (ibid.: 23-29), historická metoda je založena „ontologicky“ (Meran 1988, 118-121). Vztahy uvnitř takové „totality“ jsou chápány esencionalisticky (Kocka 1986: 24-25). Studovatelná proměna určité části, vrstvy či segmentu „historické totality“ má potenci vypovídat o proměně celého systému („totality“). „Řady“ a jejich zlomy pak měly potencionálně (vlastně vždy) vypovídat o povaze a změně systému.

Oproti tomu model „heterogenního kontinua“ vychází z představy principiálního rozlišení skutečnosti a poznání. Objektivita poznání tak nemůže být založena obsahově, nýbrž jen metodologicky (Kocka 1986: 19; Meran 1988: 118, 125-127). Výchozí badatelská hlediska, hodnoty a pojmy nelze chápat jako organicky vyrůstající ze skutečnosti, nýbrž spíše jako (namnoze apriorní kvality) stojící proti ní. Model „heterogenní kontinuity“ umožňuje z *jednoho* v daný okamžik bádání určujícího výchozího hlediska ideálnětypicky konstruovat právě *jedno* kauzální propojení. Následně, aditivně, z jiného hlediska doplnit další (Kocka 1986: 25). Pojednávaná kauzální propojení a vztahy chápe nominalisticky. Nespolečá se v něm na to, že by badatelské kategorie a pojmy jakkoli plynule vycházely z „materiální“, tj. aktérské, námi studované, kultury (Kocka 1986: 37-38). Jednotlivá takto námi konstruovaná kauzální spojení mohou mít různou temporalitu. To, že jsme jejich ideálnětypickou konstrukci shledali jako adekvátní vůči pramenným stopám (a potažmo i skutečnosti), nám nezaručuje způsobilost vypovídat cokoli o celku. Kockou popisovaný, o Webera opřený koncept „heterogenního kontinua“ tak značnou měrou koresponduje s principy *histoire sérielle*. Nápadný rozdíl mezi nimi je snad jen v tom, že *histoire sérielle* neklade oproti svrchu uvedenému takový důraz na kauzální hodnotu rozpoznání rytmu vývoje v rámci jedné řady či korelace mezi vývojem více řad.

Stanovisko, které by Kocka připisoval modelu „heterogenního kontinua“, že nelze chápat naše kategorie a pojmy jako organicky vyrůstající z kategorií a pojmů studované kultury, je však, bylo-li by chápáno vskutku zcela striktně,

dost jednostranné. Souvisí totiž s problémem povahy oněch „týchž“, jejichž série sestavuje „historie řad“. Historik si zajisté může ze svého dnešního hlediska určit jako bádání hodný problém dlouhodobý trend vývoje zastoupení „nádeníků“ ve venkovské společnosti. Avšak identifikovat příslušný sledovaný jev je nemožné bez alespoň základního napojení našeho pojmosloví na pojmosloví studovaných pramenů. Identifikace onoho „téhož“ bude tak velmi závislá na někdejším způsobu užívání termínů „nádeník“, „podruh“, „čeledín“, „chasník“, „domkář“, „zahradník“ a pod. v nejrůznějším typu pramenů. *Histoire sérielle* se tak potýká s problémem, ke kterému se odjinud propracovávají i ti, kdo vycházejí spíše z pozic „historické totality“, v podobě otázky, zda mohu své dnešní kategorie („třída“, „kapitál“, „akumulace kapitálu“, „renta“, „zisk“, „mzda“, „sňatek“, „nemanželská plodnost“, „sociální celibát“ a pod.) užívat se samozřejmostí při studiu minulých podob společnosti prostě proto, že jsou nyní výsledkem jejího vývoje.

Rýsuje se zde přinejmenším dvojí napětí: Jednak (a) je zde nápadný protiklad snahy o co možná nejpřesnější definování badatelských pojmů (ať již to jsou Weberovy *ideální typy*, či vymezení toho, co se stává onou *entitou*, která bude sledována v rámci *řady*), které se budou podílet na selekci (Kocka), popřípadě přímo na konstituování (Weber, Furet) předmětu bádání, na jedné straně a *heterogenitou* sémantických polí, k nimž odkazují pojmy/termíny aktérů, a tudíž i významovou *nejednoznačnost* těchto aktérských pojmů na straně druhé.¹⁷ Jednak je

¹⁷ V bádání o aktérských pojmech se od sedmdesátých let přesunul akcent z klasického pojetí dějin idejí (Koselleck 2002; Schorn-Schütte 2002a) na diskursivní a sématickou analýzu, tj. od snahy hermeneutickým postupem, interpretativně porozumět myšlenkovým obsahům ke snaze popisovat hranice a rozsahy jednotlivých sématických polí. V rámci německé školy *Geschichtliche Grundbegriffe* (Lottes 2002: 263-265; Schorn-Schütte 2002b: 271-277; Ira 2994; Jordan 2009: 123-128), která se konstitovala kolem rozsáhlého stejnojmenného slovníkového díla (Brunner – Conze – Koselleck 1972-97), vychází Reinhart Koselleck (v osmdesátých letech) z přesvědčení, že bez společně sdílených pojmů (*gemeinsame Begriffe*) by nemohla existovat společnost jako společný prostor politického jednání (*politische Handlungseinheit*). Zároveň však jsou tyto pojmy založeny v politicko-společenských systémech, které jsou komplexnější, než aby je bylo možné pojednat jako pouhá jazyková společenství (*Sprachgemeinschaften*), organizovaná kolem klíčových pojmů (Koselleck 2000: 108). Pojmy jsou tak v Koselleckově pojetí současně indikátory i faktory (sociální) skutečnosti (Jordan 2009: 125). Později Dietrich Busse kritizoval Kosellecka, že nevyhází z teoretického konceptu „pojmu“ a „významu“ a že upřílišněně spoléhá na autonomii slov. Buse chce na místo dějin pojmů postavit dějiny kognitivní a sémantické struktury (Busse 1987). V nich jednotlivá slova neodkazují jednoznačně k pojmům, nýbrž k sémantickým polím (tj. k neustále přítomné kontextuální variabilitě možných významů). Studium by mělo směřovat k povaze a změně celé sémantické sítě (Busse – Hermanns – Tuebert 1994). V duchu přenesení důrazu na diskursivitu, kontextualitu a sémantická pole chce Willibald Steinmetz odkročit od dějin ideologií a dějin pojmů k rozboru „elementárních vět“, toho, co bylo „vyslovitelné a učinitelné“. Tento rozbor je pro něj zároveň studiem prostoru politického jednání (Steinmetz 1993).

zde (b) napětí mezi (logickou) strukturou badatelských pojmů na straně jedné a strukturou těmito pojmy pojednávané skutečnosti, tj. strukturou „objektů“, „předmětů“ bádání na straně druhé (viz níže).

Jak již bylo řečeno výše, hospodářské dějiny a historická demografie byly disciplínami, v nichž se metodika *histoire sérielle* uplatnila nejdříve a patrně také nejproduktivněji. Platí to i o českém dějepisectví již od šedesátých let, byť se příslušné postupy přímo „historií řad“ nenazývaly. Příkladem mohou být studie cenových řad (Petráň 1963: 234-238). Historickodemografické studie pak se samozřejmostí tíhnou k vytváření „řad“ a sledování jejich dynamiky. Pro svoji sofistikovanost zasluhuje jako příklad zmínku studie vývoje mortality farního kléru, jež umožňuje činit odhady vývoje obecné mortality na přelomu 14. a 15. století a usuzovat tak na průnik morové epidemie do Čech (Maur 1989) i na její případné ozvuky v počátcích husitství (Maur 1981).

Kombinace více řad (demografických, kulturních, hospodářských atd. jevů) může vyústit v onu Furetem uváděnou interpretaci systému. Kupříkladu někdejší Meuvretovo propojení výkyvů mortality s pohyby cen obilovin či Peyronnetovo propojení cen obilí s počty dětí odložených v nalezcinci (Imhof 1977: 13-15, 84-86) ukazuje sice nesporně určitou (větší či menší) míru synchronicity obou sledovaných jevů, přece však nemusí být ještě ihned objevením určitých hlubších (systémových, pro některé autory kauzálních) souvislostí těchto jevů ani adekvátním nalezením souvislosti problémů. Jednak už sama empirická analýza (určitá asynchronicita sledovaných řad) může být podnětem k hledání vysvětlujících převodových mechanismů (epidemické choroby v případě spojitosti drahoty obilí a vysoké úmrtnosti) (Horská – Kučera – Maur – Stloukal 1990: 268-272). Jednak se objevily otázky, zda důvody pro propojování právě určitých řad vlastně vůbec jsou vědecké povahy.

Paul Ricoeur totiž chválí Paula Veynea, že pojednal integrační roli literární „zápletky“ v dějepisckém výkladu tak široce, že se vztahuje i na „neudálostní dějiny“. Veyne totiž ukazuje, že i *histoire sérielle*, zejména tam, kde přistupuje ke „křížení řad“, tj. kde hledá korelace mezi vývojem jednotlivých řad, nutně užívá pro jejich vzájemné propojování „zápletek“ (tzn. nikoli teorií) (Ricoeur 2000: 242-247). Veyneovi a Ricoeurovi je patrně nutno dát za pravdu v tom, že pro to, jaké řady budeme chtít „zkřížit“, nemáme (nejednou) ani *empirické*, ani *teoretické důvody*, tzn. že položení oněch řad pro srovnání vedle sebe vychází z narativní struktury dějepisectví a je tudíž podřízeno logice námi (mnohdy implicitně) zvolené „zápletky“, kupříkladu propojení proměnlivosti počtu dětí odložených v nalezcinci s vývojem cen obilovin. Namítnout by se – ve prospěch

větší „vědeckosti“ historické demografie – však dalo jednak to, že vlastní „vnitřní“ vývoj řady by patrně se „zápletkou“ již tak nesouvisel, a jednak to, že propojení oněch dvou či více empiricky vykazatelných řad může být, viděno v intencích McCullagha, prostě věcí intuitivní koligace, která by měla být společným rysem historických i přírodních věd.

Studií, které by se snažily soustavně komparovat průběh dvou či více „řad“ v českém dějepiscetví sledovaného období, příliš mnoho nebylo. To však nebránilo úvahám o jejich načrtnutých průbězích, které odkazovaly k systémovým analýzám (viz níže).

Logické a historické (ad 3.)

Problematika vztahu pojmů k „předmětům“ otevírá mimo jiné otázku (možné) korespondence logické spojitosti badatelských pojmů s reálnou (ontickou) spojitostí „předmětů“ (s reálností „vztahů“) (Horský 2011b: 151-154). Vypůjčíme-li si termín z marxistické filosofie a sociální vědy nejen šedesátých let, můžeme tuto otázku označit za problém *vztahu logického a historického*. Nabízejí se zde dva základní principiálně odlišné pohledy, první nominalistický, souznící s modelem „heterogenního kontinua“, druhý esencionalistický, odpovídající modelu „historické“ či „strukturované totality“.

Max Weber (*a*) varuje před vzájemným zaměňováním „teorie a dějin“ (*Theorie und Geschichte ineinander zu schieben und geradezu miteinander zu verwechseln*) (Weber 1904: 77). Weber poukazuje na to, že se tato chyba někdy děje při „genetických klasifikacích“. V duchu svého nominalismu Weber od sebe důsledně odlišuje „logické uspořádání pojmů“ (*logische Ordnung der Begriffe*), tj. ideálních typů, na straně jedné a na straně druhé pak „empirické uspořádání pojmů pojednávaného“ (*empirische Anordnung des Begriffenen*) v čase, prostoru a v příčinné spojitosti (*in ursachlicher Verknüpfung*). Z prvního (z logické souvislosti ideálnětypicky konstituovaných pojmů) nelze jakoli deduktivně vyvozovat povahu druhého, totiž obsah a povahu určité vrstvy, části či segmentu (minulé, současné, natož budoucí) sociokulturní skutečnosti (ibid.: 78). Prohřešek vůči tomuto metodologickému požadavku explicitně vytýká marxismu (ibid.: 78).

Oproti tomu (*b*) v Hegelově a Marxově duchu dialektického myšlení lze formulovat poučku o *vzájemném vztahu logického a historického*. Podle ní „historické v sobě zahrnuje logické do té míry, do jaké každý proces vývoje zahrnuje v sobě svou objektivní tendenci, svou nutnost směřující k určitému výsledku“. Z tohoto hlediska viděno je „logické“ a „historické“ ve vzájemné dialektické

jednotě. „Dějiny se vztahují k logice jako proces vývoje ke svému výsledku, v němž souvislosti, které se postupně utvářely v průběhu reálných dějin, dosáhly plné zralosti a klasické formy“ (Michňák 1966: 248). Tato teze často souzní s výkladovým schématem, jež si během 19. století získalo oblibu zejména v německé evolučně laděné obsahové filosofii dějin (vedle Hegela, Feuerbacha, Marxe či Engelse bychom je našli v jisté podobě i u Cassirera či Eliase), že jednotlivé entity svým vývojem přecházejí ze stavu „o sobě“ (*an sich*) do stavu „pro sebe“ (*für sich*), tj. do stavu určité sebereflexe, určitého sebeuvědomění (vznik národního či třídního vědomí, nahlédnutí původně magicky vnímaných symbolů jako pouhých znaků, reflexe demografického chování a přechod k plánovanému rodičovství a pod.). V souznění s povětšinou esencionalistickým uplatňováním výkladového modelu „historické totality“ to umožňuje užívat historické kategorie deduktivně, umožňuje to – jinak řečeno – nevyslyšet Weberovo varování před směřováním „teorie“ a „dějin“.

Weberovo stanovisko a marxistická teze o vztahu „historického“ a „logického“ představují však spíše jen mezní názory. Historickovědní praxe se většinou pohybuje na škále mezi nimi. Jakákoli extrapolace či interpolace určité řady, jakékoli induktivně-deduktivní použití komparativní metody, ať již v generalizujícím smyslu, či ve smyslu vysvětlení svérázu individuálního (Lorenz 1997: 231-284), je, je-li spojeno s teorií, tj. s logicky koherentním výkladem, směřováním „teorie a dějin“. Jakýkoli badatelský zájem o „dějinně empirické“ postupující tak, že se hodnota a povaha tohoto „empirického“ ihned (vědomě či explicitně) nevyvozuje z obecné teorie či teze obsahové filosofie dějin, přisuzuje (implicitně) „historickému“ autonomii, nepodmíněnost „logickým“. S obojím se při tom v badatelské praxi běžně setkáváme.

Příkladem výkladů, které do určité míry spoléhají na deduktivně-explikační sílu teorie (aniž by tím musely, jak je právě řečeno, nutně v plnosti přijmout poučku o dialektice vztahu logického a historického) a které jako svoji integritní složku obsahují i odkaz na demografický vývoj, může být Petráňův výklad specifického průběhu cenové revoluce ve střední Evropě a Maurův výklad vzniku pobělohorského vrchnostenského velkostatku. Josef Petráň¹⁸ (1964) usuzuje, že vedle obecně uznávané tzv. „kvantitativní teorie“ vzniku a průběhu cenové revoluce v 16. a počátkem 17. století (dovoz drahých, mincovních kovů z Ameriky,

¹⁸ Josef Petráň náleží k těm, kdo studiem cen naplňovali někdejší badatelský program Václava Husy (Petráň 1971). Petráňův výzkum vedl až k vymezení tržních okruhů a srovnávání cenových hladin obilí v Čechách (Petráň 1977).

jenž snížil cenu drahého kovu, a zvětšení ročního objemu oběživa dané intenzivnějšími obchodními styky, což obě vedlo k poklesu hodnoty peněz a tím k růstu cen) je nutné nalézt ještě vysvětlení rychlejšího růstu cen u zemědělské produkce v porovnání s produkcí řemeslnou ve středoevropském prostoru. Řešení hledá v demografickém vývoji (rychlejší růst počtu obyvatel tehdejších měst ve srovnání s venkovem). Eduard Maur (1976) ukazuje, že vznik se znevolňováním spojeného robotního velkostatku od poloviny 17. století v českých zemích souvisí s demografickým vývojem (pokles populace za třicetileté války) a s agrární krizí (pokles cen obilí po polovině 17. století, což je rozdílné od jiných oblastí středovýchodní Evropy, kde k znevolnění a zavedení vysokých robot došlo naopak v době agrární konjunktury (někde již na sklonku 15. a v 16. století).

V souvislostech tohoto článku však zasluhují pozornost především ty úvahy, které alespoň zčásti vedou k pojetí „populace“ (popř. populace v její specifické regionální a dobové vázanosti) jako svébytného systému. Ludmila Kárníková již v počátcích historické demografie v českém dějepisectví oproti hledání obecných populačních zákonů prosazovala názor opírající se o Marxe, že totiž „neexistuje žádné ‚obyvatelstvo vůbec‘, tedy ani reprodukce obyvatelstva vůbec; uskutečňuje se jen v rámci určitých tříd a jejich skupin“ (Kárníková 1965: 9). Bádání historické demografie a dějin rodiny však již delší dobu toto mínění nepodporují a ukazují, že přinejmenším stejnou měrou, ne-li však mnohem silněji než třídním postavením, je demografické chování podmíněno faktory, které by bylo možné nazvat „kulturními“ či „etnologicky popsatelnými“ (Laslett – Wall 1972; Mitterauer 1990). Kárníková zároveň chce, byť jak je výše uvedeno, neuznává ekonomickou determinaci demografického chování, studovat mimo jiné „vývoj obyvatelstva“ jako „plod a příznak velmi nerovnoměrného vývoje různých ekonomických oblastí Českých zemí“ (Kárníková 1965: 9, 309-327). Určitý předpoklad pro pojetí populace jako relativně autonomního systému tak v jejím pojetí spatřovat lze, především ji však vidí jako úzce spojenou s – řekněme – socioekonomickými faktory.

„Změnu povahy reprodukce obyvatelstva“, kterou konstatuje pro období 1880–1914, charakterizuje v jejím pojetí růst počtu obyvatelstva českých zemí „s málo se měnícími souhrnnými ukazateli“. Tento růst „skrýval v sobě však již velmi zřetelné proměny vnitřní struktury“. Charakterizuje je vitálním indexem (poměr natality k mortalitě) (Kárníková 1965: 196). Kontrolu plodnosti v manželství, která se se samozřejmostí začala uznávat jako kritérium odlišení starého a nového demografického režimu (Horská – Kučera – Maur – Stloukal 1990: 326-332), Kárníková ještě příliš nezvažuje. Lze přitom však říci, že právě

čím více se (historická) demografie zaměřuje na charakter demografického chování v rámci rodinných či oblastních mikrostruktur, tím více se vytvářejí podmínky pro pojednání „populace“ jako relativně autonomního systému, jež nelze vyložit ani jako funkci ekonomických faktorů, ani jako funkci „kultury“ (pojaté jako systém symbolů), ani faktory ryze biologickými. Kupříkladu možnost rozlišit v rámci severozápadního typu utváření rodiny regiony s dlouhodobě nízkou specifickou manželskou plodností a nízkou kojeneckou a dětskou úmrtností na straně jedné a regiony, kde jsou tyto hodnoty naopak vysoké, na straně druhé (Imhof 1977: 77-85), bez způsobilosti pojmenovat nějaké ekonomické či naopak třeba náboženské důvody takových rozdílů, takový pohled na systém demografického chování podporuje.

Míra našeho spoléhání na „vnitřní logiku“ průběhu „řady“ či vzájemné korespondence jevů v rámci systému úzce souvisí se způsobem, jímž jsme nakloněni odpovídat na otázku, co vlastně zakládá analogii (popřípadě naopak rozdíly) v demografickém chování lidí. Některé práce z devadesátých let zakládají vcelku spolehlivě možnost mluvit – v souvislosti se shora uvedenými rozdíly ve specifické manželské plodnosti a v kojenecké a dětské úmrtnosti (Schlumbohm 1994: 142-153; Medick 1996: 340, 356) – o „systému šetřícím život“ a o „systému mrhajícím životem“. Je otázkou (kterou nelze jednoznačně a z perspektivy různých disciplín shodně zodpovědět), zda jsou to systémy na půdě jedné „populace“, anebo prokazatelnost těchto dvou systémů zakládá nutnost mluvit o dvou „populacích“. Jakou spojitost lidí, jejichž demografické chování tematizujeme pomocí „řad“ a pojednáváme jako „populační systém“, vlastně předpokládáme? Současná behaviorální a evoluční antropologie nečiní ostrá rozhraní mezi biologicko-genetickou a kulturní či sociální kontrolou lidského chování (Stella – Havlíček 2012). O to více se stává pro historickou, kulturní a sociální antropologii a historickou demografii významnou a zajímavou otázkou chronologického, geografického a popřípadě i sociálního ohraničení obyvatelstva („populace“), jehož demografické chování tvoří (či předpokládáme, že tvoří) svébytný systém. Historicky a kulturněantropologicky orientovaný demografický výzkum tak bude (či měl by) mít určitě větší smysl pro specifčnost těchto systémů (řekneme pracovně: „malých populací“) než demografie současných (makro)populací. Tím se však dostáváme zpět k otázce definice „řady“ a k otázce poměru mezi ideálnětypickou definicí „populace“ jakožto systému a předpokládanou či dotazovanou ontickou povahou tohoto populačního systému.

V historické demografii se zažilo již od přelomu šedesátých a sedmdesátých let v zásadě jako nutnost, daná povahou pramenů, že se hranice studované

populace (resp. jejího studovaného vzorku) odvozovaly od církevních správních jednotek (farností – např. Čáňová – Horská 1972), popřípadě od základních územních útvarů vrchnostenské správy (panství – např. Křivka 1967). Ukazuje se, že to dává možnost relativně dostatečně jemného rozlišení případných specifík. Kupříkladu pro česká komorní panství pro přelom 17. a 18. století konstatoval na základě propojení zpovědních seznamů a matrik Eduard Maur (1972: 65), že „v Polabí se pohybovala míra natality kolem 50 ‰, míra mortality kolem 35 ‰, na Zbirožsku ... byly oba ukazatele podstatně nižší“, zhruba 38, respektive 19 ‰. Upozorňuje, že to může být dáno i povahou pramenů. Nabízejí se ale i mnohé další výklady takovýchto a podobných odlišností (sociální skladby ve vztahu k hospodářským činnostem, šířeji pojaté „kulturní“ faktory apod.). Volba odpovědi značnou měrou závisí na tom, nakolik považujeme „populaci“ za systém s „vnitřní logikou“, a na tom, pro jak velký geografický okruh budeme počítat s jednou „populací“.

Demografické systémy tak vykazují určitou „vnitřní logiku“. Míra podmíněnosti jejich logiky fyziologickou či biologickou rovinou lidské existence svádí nejdříve k tomu, připisovat (různě velkým) populačním či demografickým systémům ontický ráz. V tomto bodě bych však doporučoval značnou obezřetnost. Historická demografie by měla být „historickou“ v tom smyslu, že bude mít smysl pro ideálnětypický ráz svého pojmosloví, pro to, že to, co je pojednatelné jako „řada“, nemusí mít nutně svoji vnitřní reálnou vývojovou spojitost, či to, co lze úspěšně uplatnit jako výkladový model, nemusí ihned být systémem reálných provázaností z ontologického hlediska.

Závěrem

Historická demografie znamenala v 60.-80. letech v českém dějepisectví produktivní možnost, jak ztlumit případně přílišně dogmatické užívání marxismu. Tato její role v našem prostředí se však nikterak podstatně nelišila od jejího postavení v západoevropské historiografii, kde rovněž mohla představovat protiváhu vůči příliš ekonomistickým výkladům. To, že se ustanovila jako svébytná disciplína s vlastním pojmoslovím a metodikou, jí nyní jednak dává možnost představovat – po „kulturním obratu“ – korektiv vůči přílišné akcentaci „emického přístupu“, jednak je, coby v zásadě jedna z nejexaktnějších dějepisných disciplín, vhodným zdrojem argumentů vůči radikálním podobám narativistické a lingvistické kritiky dějepisectví. Explikativní úspěšnost některých historickodemografických modelů by však neměla vést historickou demografii k jejich substancionalizaci.

Pokud se jí ubrání, může přispět ke schopnosti antropologie, dějepisectví, sociologie i demografie současných populací vykládat sociokulturní skutečnost mj. jako pluralitu relativně autonomních systémů.

JAN HORSKÝ působí jako docent na Fakultě humanitních studií UK, dříve vyučoval také na Univerzitě J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, na Katedře filosofie a dějin přírodních věd Přírodovědecké fakulty UK a na Filozofické fakultě UK. Badatelsky se věnuje především metodologii a teorii historických věd, historické demografii a dějinám rodiny a některým kulturnědějinným souvislostem vývoje náboženství v raném novověku. V rámci svého zájmu o uvedené tematické okruhy publikoval řadu studií a několik knih. V poslední době vydal především monografii *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním* (Praha 2009). Kontakt: Honza.Horsky@seznam.cz

Literatura

- Ankersmit, Frank R. 1994. „Six Theses of Narrativist Philosophy of History“. Pp. 33-43 in *History and Tropology. The Rise and Fall of Metaphor*. Berkeley: University of California Press.
- Ankersmit, Frank R. 2001. „The Linguistic Turn: Literary Theory and Historical Theory“. Pp. 29-74 in *Historical Representation*. Stanford: Stanford UP.
- Ankersmit, Frank R. 2009a. „Narrative and Interpretation“. Pp. 199-208 in Aviezer Tucker (ed.): *A Companion to the Philosophy of History and Historiography*. Malden – Oxford – Chichester: Wiley + Blackwell.
- Ankersmit, Frank R. 2009b. „Šest téz o naratívnej filozofii histórie.“ Pp. 171-181 in Rastislav Kožiak – Juraj Šuch – Eugen Zelenák (eds.): *Kapitoly zo súčasnej filozofie dejín*. Bratislava: Chronos.
- Ankersmit, Frank R. 2009c. „Obrat k jazyku: Literárna teória a teória histórie.“ Pp. 183-228 in Rastislav Kožiak – Juraj Šuch – Eugen Zelenák (eds.): *Kapitoly zo súčasnej filozofie dejín*. Bratislava: Chronos.
- Beneš, Zdeněk. 1995. „Pojmy jako předmět historiografického studia. (Příklad: Gollova historická škola a její zakladatel).“ *Český časopis historický* 93, 1995: 359-395.
- Beneš, Zdeněk. 2004. „Obtížné pojmy, či pojmy na obtíž? Teorie a filosofie dějin v české historiografii“. Pp. 71-84 in Ivana Holzbachová a kol.: *Filozofie dějin. Problémy a perspektivy*. Brno: Masarykova univerzita.
- Bloch, Marc. 2004. *Králové divotvůrci. Studie o nadpřirozenosti přisuzované královské moci, zejména ve Francii a Anglii*. Praha: Argo.
- Braudel, Fernand. 1999. *Dynamika kapitalismu*. Praha: Argo.
- Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart (eds.). 1972-97. *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland I.-VIII.* Stuttgart.
- Burguière, André. 1974. „La démographie“. Pp. 101-141 in: Jacques Le Goff – Pierre Nora (eds.): *Faire de l'histoire II. Nouvelles approches*. Paris: Gallimard.

- Burke, Peter. 1992. *History and Social Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Burke, Peter. 2006. *Variety kulturních dějin*. Brno: CDK.
- Burke, Peter. 2011. *Co je kulturní historie?* Praha: Dokořán.
- Busse, Dietrich. 1987. *Historische Semantik. Analyse eines Programs*. Stuttgart.
- Busse, Dietrich – Hermanns, Fritz – Teubert, Wolfgang (eds.). 1994. *Begriffsgeschichte und Diskursgeschichte. Methodenfragen und Forschungsergebnisse der Historischen Semantik*. Opladen.
- Čáňová, Eliška – Horská, Pavla. 1972. „Obyvatelstvo obce Břevnov v církevních prameňech z let 1652-1800.“ *AUC – Phil. et Hist., Studia historica VIII*: 81-100.
- Čáňová, Eliška – Horská, Pavla. 1992. „Existuje střeoevropský model rodiny pro předstatistické období?“ Pp. 90-103 in Zdeněk Pavlík (ed.): *Sňatečnost a rodina*. Praha: Academia.
- Čáňová, Eliška. 1989. „Population of the Třeboň Dominium (An Analysis of the List of Subjects of 1586).“ *Historická demografie* 1989, 13: 33-58.
- Deely, John. 2010. „Sémioze přesahuje vnímání“. Pp. 203-212 in Anton Markoš (ed.): *Jazyková metafora živého*. Červený Kostelec: P. Mervart.
- Dokoupil, Lumír – Fialová, Ludmila – Maur, Eduard – Nesládková, Ludmila. 1999. *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Duhamele, Christophe – Schlumbohm, Jürgen (eds.). 2003. *Eheschließungen in Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- van Dülmen, Richard. 1993. *Gesellschaft der frühen Neuzeit. Kulturelles Handeln und sozialer Prozess*. Wien – Köln – Weimar: Böhlau.
- Dupâquier, Jacques. 1984. *Pour la démographie historique*. Paris: PUF.
- Dupâquier, Jacques – Kessler, Denis. 1992. *La société française au XIXe siècle. Tradition, transition, transformation*. Paris: Fayard.
- Ehmer, Josef – Mitterauer, Michael (eds.). 1986. *Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften*. Wien – Köln – Graz: Böhlau.
- Elias, Norbert. 2006. *O procesu civilizace I. Sociogenetické a psychogenetické studie. Proměny chování světských horních vrstev na Západě*. Praha: Argo.
- Fialová, Ludmila – Horská, Pavla – Kučera, Milan – Maur, Eduard – Musil, Jiří – Stloukal, Milan. 1996. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha: Mladá fronta.
- Flerry, Michel – Henry, Louis. 1976. *Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*. Paris: Institut National d'Etudes Démographiques.
- Furet, François. 1974. „Le quantitatif en histoire“. Pp. 69-93 in Jacques Le Goff – Pierre Nora (eds.): *Faire de l'histoire I. Nouveaux problèmes*. Paris: Gallimard.
- Furet, François. 1976. „Die quantitative Geschichte und die Konstruktion der Geschichtlichen Tatsache.“ Pp. 97-117 in Hans Michael Baumgartner – Jörn Rüsen (eds): *Seminar: Geschichte und Theorie. Umriss einer Historik*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Ginzburg, Carlo. 1979. „Spie. Radici di un paradigma indiziario“. Pp. 57-196 in Aldo Gargani (ed.): *Crisidella ragione. Nuovi modelli nel rapporto tra sapere e attività umane*. Turin: Einaudi.
- Ginzburg, Carlo. 2002. *Benandanti. Čarodějnictví a venkovské kultury v 16. a 17. století*. Praha: Argo.

- Guillaume, Pierre – Poussou, Jean-Pierre. 1970. *Démographie historique*. Paris: A. Colin.
- Goubert, Pierre. 1960. *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 a 1730. Contribution à l'histoire sociale de la France du XVIIe siècle I.-II*. Paris.
- Habermas, Rebekka – Minkmar, Niels (eds.). 1992. *Das Schwein des Häuptlings. Sechs Aufsätze zur Historische Antropologie*. Berlin: Wagenbach.
- Hajnal, John. 1965. „European Marriage Patterns in Perspective.“ Pp. 104-143 in D. V. Glass – D. E. C. Ewersley (eds.): *Population in History. Essays in Historical Demography*. London.
- Havelka, Miloš. 1998. „Max Weber a počátky sociologie náboženství.“ Pp. 15-115 in Max Weber: *Sociologie náboženství*. Praha: Vyšehrad.
- Havelka, Miloš. 2004. „Co může znamenat ‚filozofie‘ v tzv. ‚filozofii dějin‘.“ *Dějiny – teorie – kritika* 1, 2004: 191-211.
- Henry, Louis. 1980. *Techniques d'analyse en démographie historique*. Paris: Institut National d'Etudes Démographiques.
- Horská, Pavla – Kučera, Milan – Maur, Eduard – Stloukal, Milan. 1990. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha: Panorama.
- Horská-Vrbová, Pavla. 1970. *Kapitalistická industrializace a středoevropská společnost. Příspěvek ke studiu formování tzv. průmyslové společnosti*. Praha: Academia.
- Horský, Jan. 1993. „Ältere Diskussion über die Zadruga und die Familienbesitzgemeinschaft in Böhmen und das heutige Studium der Familienstrukturen und –Typen.“ *Historická demografie* 1993, 17: 37-51.
- Horský, Jan – Maur, Eduard. 1993. „Die Familie, Familienstrukturen und Typologie der Familien in der böhmischen Historiographie.“ *Historická demografie* 1993, 17: 7-35.
- Horský, Jan – Seligová, Markéta. 1996. *Rodina našich předků*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Horský, Jan. 1997. „Bedřich Mendl a noetika Maxe Webera.“ Pp. 71-78 in *Bedřich Mendl, profesor hospodářských dějin Univerzity Karlovy, 1892-1992. Acta Universitatis Carolinae, Phil. et His. 4 – 1994*. Praha: Karolinum.
- Horský, Jan. (ed.). 1999. *Kulturní a sociální skutečnost v dějzpytném myšlení. Příspěvky k dějinám českého dějepisectví doby Gollovy školy*. Ústí nad Labem: Albis international.
- Horský, Jan. 2009. *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním. Úvahy o povaze, postupech a mezích historické vědy*. Praha: Argo.
- Horský, Jan. 2011a. „Teorie jako konstitutivní rys vědeckosti a jejich místo v českém dějepisectví.“ *Dějiny – teorie – kritika* 8, 2011: 311-328.
- Horský, Jan. 2011b. „Evoluční koncepce v současném historickovědním studiu kultury (Teorie či narace; co si s nimi dnes počít?).“ *Historická demografie* 2011, 35: 147-178.
- Hroch, Miroslav – Petráň, Josef. 1964. „K charakteristice krize feudalismu v XVI.-XVII. století.“ *Československý časopis historický* 12, 1964: 347-364.
- Chartier, Roger – Roche, Daniel. 1978. „Sociale (histoire)“ Pp. 515-521 in Jacques Le Goff – Roger Chartier – Jacques Revel: *La nouvelle histoire*. Paris.
- Chartier, Roger. 1985. „Text, Symbols, and Frenchness.“ *The Journal of Modern History* 57, 1985: 682-695.

- Chartier, Roger. 1987. „L'histoire ou le récit véridique“. Pp. 115-135 in *Philosophie et histoire*. Paris: Centre Georges Pompidou.
- Chartier, Roger. 1992. *Die unvollendete Vergangenheit. Geschichte und die Macht der Weltauslegung*. Frankfurt am Main: Fischer.
- Chartier, Roger. 2010. *Na okraji útesu*. Čevený Kostelec: P. Mervart.
- Ira, Jaroslav. 2004. „Dějiny politických pojmů: nové roviny, nové přístupy a nové otázky“. *Dějiny – teorie – kritika* 1, 2004: 213-236.
- Imhof, Arthur E. 1977. *Einführung in die Historische Demographie*. München: Beck.
- Janáček, Josef. 1957. „Příspěvek k otázce kupeckého zisku v 16. století.“ *Československý časopis historický* 5, 1957: 276-289.
- Jančárek, Petr. 1971. *Města českého Krušnohoří v předbělohorské době*. Ústí nad Labem: Severočeské nakladatelství.
- Jordan, Stefan. 2009. *Theorien und Methoden in der Geschichtswissenschaft*. Paderborn – München – Wien – Zürich: F. Schöningh.
- Kárníková, Ludmila. 1965. *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914*. Praha: Academia.
- Kim, Duk-Yung. 2002. *Georg Simmel und Max Weber. Über zwei Entwicklungswege der Soziologie*. Opladen: Leske + Budrich.
- Kocka, Jürgen. 1977. „Gegenstandsbezogene Theorien in der Geschichtswissenschaft: Schwierigkeiten und Ergebnisse der Diskussion.“ Pp. 178-188 in Jürgen Kocka (ed.): *Theorien in der Praxis des Historikers*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Kocka, Jürgen. 1986. *Sozialgeschichte, Begriff – Entwicklung – Probleme II*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Koselleck, Reinhart. 2000. *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Koselleck, Reinhardt. 2002. „Begriffsgeschichte“. Pp. 40n. in *Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe*. Stuttgart: P. Reclam Jun.
- Kriedte, Peter – Medick, Hans – Schlumbohm, Jütgen (eds). 1977. *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Lande in der Formationsperiode des Kapitalismus*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Krofta, Kamil. 1949. *Dějiny selského stavu*. Praha: J. Laichter.
- Křivka, Josef. 1967. „Populační vývoj mělnického panství v letech 1693-1749.“ *Historická demografie* 1, 1967: 7-18.
- Kutnar, František. 1948. *Sociálně myšlenková tvářnost obrozeneckého lidu*. Praha: Historický klub.
- Kutnar, František. 1993. „Základní otázky historického pojmosloví“. Pp. 229-235 in Antonín Kostlán (ed.): *Druhý sjezd československých historiků (5.-11. října 1947) a jeho místo ve vývoji českého dějepiscectví v letech 1935-1948*. Praha: Archiv AV ČR.
- Laslett, Peter – Wall, Richard (eds.). 1972. *Household and Family in Past Time*. Cambridge – London: Cambridge UP.
- Laslett, Peter – Oosterveen, Karla – Smith, Richard M. (eds.). 1980. *Bastards and its Comparative History*. London: E. Arnold.
- Laslett, Peter. 1988. *Verlorene Lebenswelten. Geschichte der vorindustriellen Gesellschaft*. Wien – Köln – Graz: Böhlau.

- Livi Bacci, Massimo. 2003. *Populace v evropské historii*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Lorenz, Chris. 1997. *Konstruktion der Vergangenheit. Eine Einführung in der Geschichtstheorie*. Köln – Weimar – Wien.
- Lottes, Günther, 2002. „Neue Ideengeschichte“. Pp. 261-269 in Joachim Eibach – Günther Lottes (eds.): *Kompas der Geschichtswissenschaft*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Markoš, Anton. 2010. „Biosémiotika jako svár moderny s postmodernou“. Pp. 213-228 in Anton Markoš (ed.): *Jazyková metafora živého*. Červený Kostelec: P. Mervart.
- Martin, Jochen – Nitschke, August (eds.). 1986. *Zur Sozialgeschichte der Kindheit*. Freiburg – München: K. Alber.
- Martin, Jochen – Zoepffel, Renate (eds.). 1989. *Aufgaben, Rollen und Räumen von Frau und Mann I.-II.* Freiburg – München: K. Alber.
- Maur, Eduard. 1971. „Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století.“ *Československý časopis historický* 19, 1971: 739-870.
- Maur, Eduard. 1972. „Populačních vývoj českých komorních panství po válce třicetileté.“ *Acta Universitatis Carolinae – Phil. et His., Studia historica VIII*: 9-80.
- Maur, Eduard. 1976. „Geneze a specifické rysy českého pozdněfeudálního velkostatku.“ *Acta Universitatis Carolinae – Phil. et His., Studia historica XIV*: 229-258.
- Maur, Eduard. 1978. *Základy historické demografie*. Praha: Filozofická fakulta UK
- Maur, Eduard. 1981. „Příspěvek historické demografie k objasnění počátků lidového kacířství na Tábořsku.“ *Husitský Tábor* 4, 1981: 101-109.
- Maur, Eduard. 1989. „Příspěvek k demografické problematice předhusitských Čech (1346-1419).“ *Acta Universitatis Carolinae – Phi. et Hist., Studia historica XXXIV*: 7-71.
- McCullagh, C. Behan. 2009. „Colligation“. Pp. 152-161 in Aviezer Tucker (ed.): *A Companion to the Philosophy of History and Historiography*. Malden – Oxford – Chichester: Wiley – Blackwell.
- Medick, Hans. 1996. *Weben und Überleben in Laichingen 1650-1900. Lokalgeschichte als allgemeine Geschichte*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Mendl, Bedřich. 1936. Hospodářské a sociální poměry v antice a jejich proměna v Římské říši“. Pp. 587-675 in Josef Šusta (ed.): *Dějiny lidstva od pravěku k dnešku II. Římské imperium, jeho vznik a rozklad*. Praha: Melantrich.
- Meran, Josef. 1985. *Theorien in der Geschichtswissenschaft*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Meran, Josef. 1988. „Historische Methode oder Methoden in der Historie? Eine Frage im Lichte der Methodologiegeschichte.“ Pp. 114-129 in *Historische Methode*. München.
- Meuvret, Jean. 1946. „Les crises de subsistance et la démographie de la France d'Ancien Régime.“ *Population* 1, 1946: 643-650.
- Michňák, Karel. 1966. „Logické a historické.“ Pp. 248-249 in *Stručný filosofický slovník*. Praha: Svoboda.
- Míka, Alois. 1957. „K otázce počátků původní akumulace kapitálu v českých zemích.“ *Československý časopis historický* 5, 1957: 632-663.
- Mitterauer, Michael 1990. *Historisch-anthropologische Familienforschung. Fragestellungen und Zugangsweisen*. Wien – Köln: Böhlau.

- Nodl, Martin. 2007. *Dějepisectví mezi vědou a politikou. Úvahy o historiografii 19. a 20. století*. Brno: CDK.
- Nový, Rostislav. 1973. „Poddanská města a městečka v předhusitských Čechách.“ *Československý časopis historický* 21, 1973: 73-109.
- Petráň, Josef. 1963. *Zemědělská výroba v Čechách v druhé polovině 16. a začátkem 17. století*. (Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et historica – Monographia V.) Praha: Universita Karlova.
- Petráň, Josef. 1964. „K problematice tzv. cenové revoluce ve střední Evropě.“ *Numismatický sborník* 1964, 8: 47-74.
- Petráň, Josef. 1971. „Die Problem der Preise, Lohne und Meteriellen Lebensbedingungen vom 16. bis in die Mitte des 19. Jahrhunderts. Eine Aufgabe der tschechoslowakischen Historiker.“ Pp. 7-13 in *Problémy cen, mezd a materiálních podmínek života od 16. do poloviny 19. století* (Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et historica 1/1971). Praha: Univerzita Karlova.
- Petráň, Josef. 1977. „Ceny obilí a tržní okruhy v Čechách v 18. a počátkem 19. století.“ Pp. 9-49 in *Problémy cen, mezd a materiálních podmínek života lidu v Čechách v 17.-19. století II*. (Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et historica 3/1977). Praha: Univerzita Karlova.
- Placht, Otto. 1957. *Lidnatost a společenská skladba českého státu v 15.-18 století*. Praha: NČSAV.
- Procházka, Vladimír. 1963. *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*. Praha: NČSAV.
- Ricoeur, Paul. 2000. *Čas a vyprávění I. Zápětka a historické vyprávění*. Praha: Oikomenh.
- Rüsen, Jörn. 1986. *Rekonstruktion der Vergangenheit. Grundzüge einer Historik II: Die Prinzipien der historischen Forschung*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Sedláček, Jan. 1966. „Sociologie“. Pp. 40-41 in *Stručný filosofický slovník*. Praha: Svoboda.
- Schorn-Schütte, Luise. 2002a. „Ideengeschichte.“ Pp. 174-178 in *Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe*. Stuttgart: P. Reclam Jun.
- Schorn-Schütte, Luise. 2002b. „Neue Geistesgeschichte.“ Pp. 270-280 in Joachim Eibach – Günther Lottes (eds.): *Kompas der Geschichtswissenschaft*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Schlumbohm, Jürgen. 1994. *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit 1650-1860*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Srb, Vladimír – Kučera, Milan. 1959. „Vývoj obyvatelstva českých zemí v XIX. století.“ *Statistika a demografie* 1, 1959.
- Steinmetz, Willibald. 1993. *Das Sagbare und das Machbare. Zum Wandel politischer Handlungsspielräume, England 1780-1867*. Stuttgart.
- Stella, Marco – Havlíček, Jan. 2012. „Je lidská evoluce uzavřenou záležitostí? Vztahy biologické a kulturní evoluce z hlediska evoluční antropologie.“ Pp. 29-53 in Lenka Hanovská – Jan Horský – Linda Hroníková a kol.: *Evolvendi anthropologicae. Vývoj v antropologických perspektivách*. Praha: Togga.
- Šima, Karel. 2009. „Velké vyprávění o lingvistickém obratu v teorii dějin a malý příběh české historiografie.“ Pp. 67-94 in Lucie Storchová – Jan Horský a kol.: *Paralely*,

- průsečíky, mimoběžky. Teorie, koncepty a pojmy v české a světové historiografii 20. století.* Ústí nad Labem: Albis international.
- Štaif, Jiří. 2006. „Sociální a kulturní dějiny. Několik poznámek k postmoderní diskusi.“ Pp. 35-47 in Tomáš Borovský – Jiří Hanuš – Milan Řepa (eds.): *Kultura jako téma a problém dějepisectví*. Brno: Historický ústav AV ČR + Matice moravská.
- Štefek, Karel. 1998. „K problematice strukturalismu v Kutnarově díle.“ Pp. 184-191 in *Podíl Františka Kutnara a agrárního dějepisectví na formování obrazu české minulosti. Z Českého ráje a Podkrkonoší, suplementum 4*. Semily.
- Šuch, Juraj. 2009. „Historická narácia.“ Pp. 84-96 in Rastislav Koziak – Juraj Šuch – Eugen Zelenák (eds.): *Kapitoly zo súčasnej filozofie dejín*. Bratislava: Chronos.
- Šuch, Juraj. 2010. *Naratívny konštruktivizmus Haydena Whita a Franka Ankersmita*. Ostrava: Ostravská univerzita.
- Švecová, Soňa. 1989. „Dva typy tradičnej roľníckej rodiny v Československu.“ *Český lid* 76, 1989: 210-222.
- Tompson, Edward P. 1963. *The Making of the English Working Class*. London: Penguin Books.
- Topolski, Jerzy. 1984. *Metodologia historii*. Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Urbánek, Eduard. 1966. „Obyvatelstvo.“ Pp. 316 in *Stručný filosofický slovník*. Praha: Svoboda.
- Válka, Josef. 1958. „Druhé nevolnictví a původní akumulace v 16. století.“ *Československý časopis historický* 6, 1958: 316-324.
- Vašíček, Zdeněk. 2006. *Archeologie, historie, minulost*. Praha: Karolinum.
- Veyne, Paul. 1978. *Comment on écrit l'histoire suivi de Foucault révolutionne*. Paris: Éditions du Seuil.
- Veyne, Paul. 2010. *Jak se píšou dějiny*. Červený Kostelec: P. Mervart.
- Vovelle, Michel. 1978. *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle*. Paris: Édition du Seuil.
- Weber, Max. 1904. „Die ‚Objektivität‘ sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis.“ *Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik* 19, 1904: 22-87.
- Weber, Max. 1998. *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: Oikoymenh.
- Wehler, Hans-Ulrich. 1979. „Anwendung von Theorien in der Geschichtswissenschaft.“ Pp. 17-40 in Jürgen Kocka – Thomas Nipperdey (eds.): *Theorie und Erzählung in der Geschichte*. München.
- Welskopp, Thomas. 1997. „‚Handeln‘ und ‚Struktur‘ bei Max Weber und Anthony Giddens.“ Pp. 39-70 in Thomas Mergel – Thomas Welskopp (eds.): *Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft. Beiträge zur Theoriedebatte*. C. H. Beck.
- Welskopp, Thomas. 2008. „Theorien in der Geschichtswissenschaft.“ Pp. 138-157 in Gunilla Budde – Dagmar Freist – Hilke Günther-Arndt (eds.): *Geschichte. Studien – Wissenschaft – Beruf*. Berlin: Akademie.
- Wrigley, F. A. 1966. *An Introduction to English Historical Demography. From the Sixteenth to the Nineteenth Century*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Zammito, John. 2005. „Ankersmit and Historical Representation.“ *History and Theory* 44, 2005: 155-181.